

Міністерство освіти і науки України  
Національний університет «Острозька академія»  
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки  
Кафедра історії ім. проф. М. П. Ковальського

Кваліфікаційна робота  
на здобуття освітнього ступеня магістра  
на тему:  
«Переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років»

Виконав студент 2-го курсу, групи МІ-21  
спеціальності 032 Історія та археологія  
освітньо-професійної програми  
«Історія та археологія»  
Ковдій Андрій Андрійович

Керівник – доктор історичних наук, професор  
Трофимович Володимир Васильович  
Рецензент – кандидат історичних наук, старший  
викладач  
Хеленюк Анастасія Анатоліївна

Робота допущена до захисту  
протокол № \_\_ засідання кафедри історії від \_\_\_\_\_ 2025 року  
Завідувач кафедри історії  
ім. проф. М.П. Ковальського: Володимир МАРЧУК

Острог, 2025

## ЗМІСТ

|                                                                                                                  |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ .....                                                                                  | 3  |
| ВСТУП.....                                                                                                       | 4  |
| РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-<br>ДЕПОРТАЦІЙНИХ                                                   |    |
| ПРОЦЕСІВ.....                                                                                                    | 11 |
| 1.1. Особливості політичного та соціокультурного життя українців та поляків<br>після Другої світової війни... .. | 11 |
| 1.2. Причини та умови початку переселенсько-депортаційних процесів.....                                          | 19 |
| РОЗДІЛ II. ХІД І СПЕЦИФІКА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-ДЕПОРТАЦІЙНИХ<br>ПРОЦЕСІВ.....                                          | 25 |
| 2.1. Основні етапи та вектори депортації.....                                                                    | 25 |
| 2.2. Особливості депортації українців з території Холмщини, Підляшшя,<br>Надсяння та Лемківщини... ..            | 31 |
| 2.3. Переселення поляків з українських територій до Польщі.....                                                  | 39 |
| РОЗДІЛ III. НАСЛІДКИ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.<br>.....                                              | 49 |
| 3.1. Демографічні та соціально-економічні наслідки .....                                                         | 49 |
| 3.2. Ставлення українського та польського населення до депортації.....                                           | 54 |
| 3.3. Історична пам'ять, правова оцінка та сучасна інтерпретація подій... ..                                      | 58 |
| ВИСНОВКИ .....                                                                                                   | 68 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....                                                                                  | 74 |

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ПКНВ – Польський Комітет Національного Визволення

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України

НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ

ПНР — Польська народна республіка

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років вважаються однією із найтрагічніших та, одночасно з цим, однією із найдискусійніших тем історії України та Польщі ХХ століття, адже ці події стали результатом складних політичних домовленостей між СРСР та Польщею, а також внутрішньої політики радянської влади, спрямованої на зміну етнічного складу прикордонних територій. Їх результатом стали масові примусові переміщення сотень тисяч українців та поляків, які принесли в життя останніх руйнацію усталеного способу життя, втрату матеріальних цінностей та залишили в їх пам'яті глибокі психологічні травми.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю більш комплексного вивчення цих акцій в українській та зарубіжній історіографії, хоча окремі аспекти вказаних переселенсько-депортаційних процесів вже були детально висвітлені окремими науковцями. На актуальність теми дослідження вказує й потреба більш глибокого осмислення причин, передумов, а головне – довгострокових наслідків для демографічної структури та соціально-економічного життя повоєнного суспільства. За умов триваючої в Україні російсько-української війни, питання примусових міграцій та депортацій набуває особливої актуальності, з огляду на що знову актуалізується потреба більш глибокого аналізу подій 1944-47 років, що дозволить більш глибоко осягнути специфіку тогочасних механізмів насильницьких переміщень населення, роль державних та міждержавних структур в їх реалізації, а також вплив цих подій на формування історичної пам'яті.

Таким чином, актуальність вивчення переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років зумовлюється не тільки важливим історико-науковим значенням, а й має вагоме суспільно-політичне значення, адже сприятиме усвідомленню важливих історичних уроків, збереженню пам'яті про жертви та формуванню зваженої державної політики у сфері захисту прав людини та врегулювання міграційних процесів.

**Метою** кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років.

Для реалізації визначеної мети поставлено завдання дослідити:

- історіографію українсько-польських депортаційних процесів;
- особливості політичного та соціокультурного життя українців та поляків після Другої світової війни;
- причини та умови початку переселенсько-депортаційних процесів;
- основні етапи та вектори депортації;
- особливості депортації українців з території Холмщини, Підляшшя та Надсяння;
- переселення поляків з українських територій до Польщі;
- демографічні та соціально-економічні наслідки депортаційних процесів 1944-47 років;
- яким було ставлення українського та польського населення до депортації;
- історичну пам'ять, правову оцінку та сучасну інтерпретацію подій 1944-47 років.

**Об'єктом дослідження** - примусові переселення українського та польського населення у 1944-1947 роках.

**Предмет дослідження** – історичні умови, причини, масштаби та наслідки переселень, їх вплив на демографію, соціально-економічне життя та формування міжетнічних відносин.

**Хронологічні рамки** дослідження охоплюють 1944-1947 роки — період депортаційно-переселенських акцій.

**Географічні рамки** дослідження охоплюють території, на яких у 1944-1947 роках відбувались переселенсько-депортаційні акції: території Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння, а також північні та північно-західні території Польщі.

**Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні низки аспектів даної проблеми:

- комплексному вивченні наслідків цих акцій для українців та поляків та їх міжетнічних відносин наступних років;

- введенні в науковий обіг нових архівних матеріалів і свідчень очевидців, які розширюють уявлення про події та наслідки депортаційних акцій 1944-47 років.

**Джерельна база дослідження** охоплює матеріали архівних фондів, опублікованих документів і матеріалів, мемуарну літературу, сукупність яких дозволяє критично та об'єктивно відобразити всі аспекти переселенсько-депортаційних акцій 1944-1947 років. Слід наголосити на тому, що одним із найбільш важливих є збірник документів із серії «Польща-Україна в 30-40 роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спеціальних служб». Його другий том містить значну кількість документів, що стосуються переселенсько-депортаційних акцій, а також тритомна збірка «Депортації: західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр.: документи, матеріали, спогади», упорядкування якої здійснив Ю. Сливка. Вони дозволяють детально вивчити документи тих часів та на їх основі здійснити змістовний самостійний аналіз переселенських процесів.

**Історіографія** українсько-польських депортаційних процесів – це важливий напрямок наукових досліджень, адже саме вона дозволяє відстежити яким чином у різні історичні часи відбувалась зміна оцінки переселенсько-депортаційних акцій, які джерела та методи використовувались під час проведення попередніх історичних досліджень, а також закономірно встановити, які з важливих аспектів досі не були достатньо вивченими історичною наукою. Тобто, дослідження історіографії вказаної теми дозволить не лише критично переосмислити наукові напрацювання попередніх років, але й виявити прогалини, які потребують подальшого вивчення та інформаційного заповнення.

Українсько-польські депортаційні процеси 1944-1947 років – масштабний трансфер населення за національною ознакою впродовж та після Другої світової війни в умовах комуністичних режимів Східної Європи, який залишив помітний відбиток на людських долях, охопивши десятки тисяч родин.

За радянської доби увага до теми була мінімізованою. Проблема насильницьких переселень українців і поляків з України в Польщу і навпаки не

знайшла висвітлення через ідеологічні чинники. Це явище замовчувалося чи відображалось викривлено – його характеризували як «евакуацію або добровільне переміщення». Ігнорувались питання встановлення кордонів і переміщень населення загалом.

Новий етап розпочався у 90-х роках ХХ ст., коли в Україні і Польщі відбулася низка тематичних конференцій, семінарів з проблеми, зокрема, «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла» (Львів, 1994); Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.) (Львів, 1994); «Акція «Вісла» у контексті українсько-польських відносин ХХ століття» (Івано-Франківськ, 1999); «Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (Камянець-Подільський, 1992); «Розділена Східна Європа: трансфер кордонів та населення» (Львів, 2010) та інші.

Нині проблемі депортацій присвячено значний масив літератури в Україні та Польщі. Дослідники обох держав, спираючись на документи, висвітлили процеси створення апарату депортацій, застосування примусу щодо українців і поляків як методу, характерного для радянської карально-репресивної системи. В сучасній науці вживаються терміни «переселення», «депортації», «переміщення», «репатріації», «трансфер», «обмін населенням», «евакуація». Найбільш відповідним є термін «депортація» – примусове насильницьке виселення громадян із місць постійного проживання за національною ознакою в іншу державу чи місцевість.

Через призму історичної географії вперше розглянуто проблеми кордону та міжнародних відносин в працях: В. Боєчко, О. Ганжи та Б. Захарчука, М. Дністрянського, Ф. Заставного, В. Макарчука, В. Сергійчука, Я. Верменич, С. Віднянського, Т. Єременко, Г. Єфименка та С. Кульчицького, І. Мраки, В. Колесніка, Р. Сироти, В. Трофимовича та інших.

Важливим дослідженням польсько-українського розмежування є робота львівського історика Р. Сироти, який проаналізував витоки концепту «лінія Керзона».

Помітними в історіографії проблеми є праці, присвячені міждержавному переміщенню українського населення з Польщі в Україну і польського – з України в Польщу. Зокрема, Ю. Бондарчук і Д. Байкеніч досліджували географію розселення переселенців в Україні; Н. Лобас-Данилиха та В. Кіцак приділили увагу питанням соціально-економічної адаптації переселених на нових місцях, їх житловому забезпеченню, соціальним виплатам, системі оподаткування та фінансової допомоги; Т. Гонтар і Т. Пронь висвітлювали питання суспільного становища переселенців, їх настроїв, взаємодії з місцевою владою і громадою, повсякденного життя й зворотного самовільного виїзду з південно-східних областей в західні.

У публікаціях В. Бадяка , І. Біласа , Г. Боднар , О. Буцько , Я. Дашкевича , Н. Лобас-Данилихи , Л. Зашкільняка , Я. Ісаєвича , В. Кіцака , К. Кондратюка , М. Кучерепи , М. Литвина , С. Макарчука , О. Калакури , Т. Пронь , О. Савчука , В. Сергійчука , Ю. Сливки та інших розглянуто питання першопричин, витоків, перебігу та демографічних наслідків, соціально-економічних особливостей цих процесів у локальних середовищах України.

Б. Гудь , Л. Зашкільняк , С. Макарчук , М. Литвин , В. Трофимович з'ясовували причини українсько-польського протистояння.

Серед польських авторів можна виділити В. Бонусяка, І. Галагіду, Б. Гальчака, Б. Гука, С. Заброварного, Є. Місила, В. Мокрого, Г. Мотику, Р. Дрозда, М. Сивіцького, Я. Пісулінського, Д. Персу, Е. Пруса, К. Пудло, Р. Тожецького, які, крім теми переселення українців з Польщі, досконально дослідили заходи репресивного характеру проти української спільноти – акцію «Вісла». Вивчали операцію й українські учені Я. Дашкевич , І. Цепенда та інші.

Питання виселення польського населення вивчали українські дослідники С. Ткачов, Т. Пронь , О. Гаврилюк та інші. Серед робіт чималої кількості польських учених та публіцистів можна виділити ґрунтовні праці Х. Керстен , В. Бонусяка, Р. Тожецького , Л. Кулінської , С. Цесельського , С. Стемпєня , Г. Мазура , Л. Оцепки , І. Чернякевича та інших.

Загалом наукова література з дослідження багатопланової проблеми визначається різноманітністю. Зокрема, історії встановленню українсько-

польського кордону присвячено монографії вітчизняних авторів І. Козловського, В. Сергійчука, В. Боєчка, О. Ганжи та Б. Захарчука, М. Дністрянського, дисертаційні роботи В. Макарчука, В. Кіцака.

Надзвичайно розлогою є польська історіографія проблеми. Зокрема, в 1994 році у Польщі вийшов тритомний збірник документів, присвячений польсько-українському конфлікту 1940-х рр., впорядкований М.Сівіцьким, який складається із двох частин.

Тема обміну ділянками державних територій Дрогобицької області УРСР і Люблінського воєводства Польщі від 15 лютого 1951 р., виселення мешканців «виміняних» ділянок є найменш розробленою в польській та українській історіографіях. Деяке висвітлення вона знайшла висвітлення у публікаціях українських авторів М. Алфьорова, С. Довгих, В. Моця, Р. Кабачія, Н. Кляшторної, А. Коваль, І. Козловського, О. Самборської, Ю. Сороки, І. Ніточки, Д. Петречко, Т. Пронь, О. Юристовського. Польські автори А. Вавринюк і Т. Ольшанський та дослідник із Канади українського походження М. Іваник лише означили проблему.

Значний пласт літератури з теми дослідження складає історична публіцистика, яка привернула увагу до наукової розробки теми. Найбільш вагомими дослідженнями у цій царині є публікації В. Бонусяка, О. Літковця, М. Онуфрійчука, Р. Кабачія, Н. Кляшторної, польського журналіста Б. Гука.

Таким чином, історіографія українсько-польських депортаційних процесів 1944-1947 років свідчить про складний процес еволюції наукових підходів до їх розуміння. Зокрема, якщо в радянські часи їхнє розуміння було обмежене радянською ідеологією та мало викривлену інтерпретацію під виглядом «добровільних переселень», то вже з 1990-х років, коли в результаті розпаду СРСР були відкриті засекречені архівні документи та значно активізувалась міжнародна наукова співпраця, починають з'являтися дослідження цілої низки аспектів вказаної теми, які висвітлювали різні погляди на ці події та їх оцінку. Основний внесок у розвиток наукової історичної думки щодо переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років зробили українські та польські науковці, які розкрили основні причини депортаційних процесів, їх

перебіг, специфіку на українських та польських землях, їх демографічні та соціально-економічні наслідки, а також відобразили людський вимір цих неоднозначних подій. Одночасно з цим, низка аспектів все ще залишаються мало дослідженими. Зокрема, це питання локальної специфіки переселень, міждержавного обміну територіями, психологічного впливу депортацій на переселенців, впливу цих переселенських акцій на культурну ідентичність та історичну пам'ять наступних поколінь, а також їх правової оцінки, що вказує на актуальність подальших досліджень переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років у сучасній історичній науці.

**Структура роботи.** Кваліфікаційна робота складається із списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 83 сторінок, з них 70 сторінок – основний текст. Список використаних джерел налічує 98 найменувань.

## РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО- ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

### **1.1. Особливості політичного та соціокультурного життя українців та поляків після Другої світової війни**

Після закінчення Другої світової війни політичне та соціокультурне життя українців та поляків зазнали глибоких змін. Останні були зумовлені встановленням нової лінії розмежування державних кордонів, утвердженням нових політичних режимів і необхідністю відбудови зруйнованої внаслідок війни економіки.

Після війни життя українців змінилось внаслідок втрати державності та радянзації. Українські землі були остаточно інтегровані до складу СРСР. Політичне життя було повністю підпорядковане Москві. Будь-які прояви українського націоналізму чи самостійництва жорстоко придушувалися каральними органами НКВС.

На західноукраїнських землях до середини 1950-х років тривав активний збройний спротив радянській владі з боку Української повстанської армії (УПА). Це стало визначальною рисою політичного ландшафту регіону. Українці, які залишилися в межах повоєнної Польщі (після операції «Вісла»), були позбавлені будь-яких форм політичної організації, їхня діяльність була суворо контрольованою та обмеженою.

Для поляків зміни окреслювались встановленням комуністичного режиму. Хоч формально Польща залишалася незалежною державою (Польська Народна Республіка), але фактично потрапила під повний контроль СРСР. Польська робітничка партія (пізніше ПОРП) стала домінуючою політичною силою. Країна зазнала величезних територіальних втрат на Сході (Креси Всходне) та отримала нові землі на Заході (від Німеччини). Це спричинило масові внутрішні міграції та змінило демографічну карту країни. Політичне життя характеризувалося постійним опором комуністичній владі. Католицька церква відігравала ключову роль як єдиний легальний центр національної ідентичності та опозиції режиму.

Особливості соціокультурного життя для українців визначались насильницькою асиміляцією та русифікацією, знищенням української інтелігенції, ліквідацією Греко-католицької церкви на Західній Україні.

Депортовані в рамках операції «Вісла» українці були розпорошені по північних та західних територіях Польщі, де їм заборонялося використовувати рідну мову, традиції та віросповідання. Соціокультурне життя було зведене до мінімуму.

Внаслідок депортацій та змін кордонів Польща вперше за багато століть стала майже моноетнічною державою. Це змінило внутрішню соціокультурну динаміку. Культурне життя було підпорядковане ідеології соціалістичного реалізму, діяла жорстка цензура. Величезні зусилля були спрямовані на відновлення зруйнованих війною міст (особливо Варшави), що стало важливим елементом формування нової повоєнної польської ідентичності.

Отже, після Другої світової війни обидва народи опинилися в лещатах тоталітарних систем, які диктували всі аспекти їхнього існування, при цьому українці зазнали подвійного удару — як об'єкт радянської асиміляції в УРСР, так і як об'єкт маргіналізації в Польщі.

Зокрема, одним із важливих аспектів завершення війни стало визначення та закріплення нових державних кордонів між країнами, зокрема й між Польщею та СРСР. Слід відзначити й той факт, що підняття цього питання вперше відбулось під час Тегеранської конференції керівників трьох союзних держав, яка проходила 28 листопада – 1 грудня 1943 року. Саме тоді її учасники узгодили питання про те, що кордон, який розмежовуватиме повоєнні Польщу та СРСР, пролягатиме по «лінії Керзона», тобто матиме такий вигляд, який мав станом на вересень 1939 року. Для того, щоб таке розмежування задовільнило польський емігрантський уряд, який знаходився на той час у Лондоні, прем'єр-міністром Великої Британії Вінстоном Черчілем була внесена пропозиція щодо віддачі Польщі взамін Західної України й Західної Білорусі німецьких земель: Східної Пруссії, Західного Помор'я з Данцигом, Верхньої Силезії. Саме в під час цієї конференції і почали звучати перші думки стосовно того, як зробити так, щоб внаслідок зміни кордонів українці опинились на території УРСР, а

поляки – у Польщі, тобто почали з'являтися думки щодо «переміщення населення», при цьому мова йшла виключно про його добровільний характер.

Питання розмежування українсько-польських територій та встановлення нового кордону знову зазвучало в ході Кримської конференції, яка відбулась у лютому 1945 року. Саме під час неї главами делегацій від Великої Британії та США було прийняте рішення, що українсько-польський кордон має проходити по «лінії Керзона», яку останній запропонував ще у 1920 році у ході радянсько-польського протистояння. Ф. Рузвельт, як глава американської делегації, пропонував Й. Сталіну поступитись окремими територіями полякам при розмежуванні, на що останній погодився. Внаслідок цього, як було відзначено у Комюніке конференції, главами урядів трьох держав було узгоджено, що східний кордон Польщі має проходити вздовж так званої «лінії Керзона», при цьому можливе відхилення від неї в окремих районах 5-8 кілометрів на користь Польщі. Саме на цих умовах 16 серпня 1945 року і відбулось підписання договору між СРСР та Польщею стосовно визначення польсько-українського кордону<sup>1</sup>.

Після завершення Другої світової війни та визначення нового польсько-українського кордону на території тогочасної Польщі проживало майже 700 тис. українців, компактне розташування яких в основному припадало на Краківське, Жешувське, Люблінське та Білостоцьке воєводства<sup>2</sup>. На території тогочасних західних областей УРСР проживало понад 770 тис. поляків. У науковій літературі поширена думка про те, що українці на території Польщі проживали виключно у прикордонних регіонах, що не зовсім відповідає істині. Насправді, незважаючи на достатню віддаленість місць проживання українців у Польщі від основних центрів українського політичного, культурного і релігійного життя Галичини і Волині, там утвердились умови, які сприяли виникненню компактної української меншини з визначеними політичними вимогами<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Корогод Г.І. Україна після Другої світової війни: політичні наслідки та перспективи. *Історичні науки: збірник наукових праць*. 2006. С. 89-90.

<sup>2</sup> Харкевич Н. В. Переселенські процеси в Україні у 1944–1953 рр.: на матеріалах Волинської та Рівненської областей. *Вісник Львівського університету. Серія історична (спецвипуск)*. 2017. С. 462.

<sup>3</sup> Лінкан А. Операція «Вісла»: минуле і сьогодення. *Наукові записки: Збірник наукових статей національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*, 2000. С. 189.

Перемога у війні проти нацистської Німеччини призвела до сильного сплеску патріотичних та національних настроїв як серед українського, так і серед польського населення. Для України, яка вийшла з війни у складі СРСР, цей період супроводжувався як почуттям гордості за свій внесок у спільну перемогу, так і надією на демократичні перетворення. Незважаючи на значні людські та матеріальні втрати, суспільне та політичне життя в республіці активізувалося. Українське суспільство очікувало від союзного центру послаблення репресій, реформування колгоспної системи та досягнення справжньої демократизації. КП(б)У, яка значно скоротила свою чисельність під час війни, швидко відновила позиції і вже станом на липень 1945 року досягла 200 тис. членів<sup>4</sup>. У цей час простежувалось нарощення частки українців в керівних структурах комуністичної партії, що призвело до виникнення автономістських настроїв серед партійної еліти. Однак, замість звершення очікувань на території УРСР утвердилась радянська адміністративно-партійна система, яка підпорядковувалась вищим структурам СРСР.

Одночасно з цим продовжувались політичні переслідування. Особливо жорсткими вони стали на західноукраїнських територіях, де всі сили радянської влади були кинуті на ліквідацію незалежних політичних організацій, а також проведення карально-репресивних заходів проти учасників національного визвольного руху. Зокрема, як відзначає у своєму дисертаційному дослідженні М. Нагірняк, «в Україну було стягнено величезні сили Червоної армії, військ НКДБ і НКВС, партизанських з'єднань; сплановано стратегічні чекістсько-військові операції, опрацьовувалися методи і способи боротьби, що включали розвиток агентури, широкі пропагандистські кампанії»<sup>5</sup>. Також велась активна боротьба радянської влади проти греко-католицької церкви (офіційно «возз'єднана» з православною у 1946 році).

Однак, незважаючи на ряд обмежень зі сторони радянської влади, вагомими факторами піднесення національної свідомості українців у період після Другої світової війни стали:

<sup>4</sup> Суспільно-політичне життя України в другій половині 40-х — на початку 50-х рр. Новий довідник історії України, 2025. URL: <https://uahistory.co/book/new/131.php> (дата звернення: 14.08.2025).

<sup>5</sup> Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944 - 1953) : дис... канд. іст. наук: 20.02.22; Нац. ун-т "Львів. політехніка". Львів., 2003. С. 53.

- їх істотний внесок у перемогу над нацистським режимом;
- остаточне об'єднання українських земель у межах однієї держави<sup>6</sup>;
- вихід України на міжнародну арену (зокрема вступ до ООН);
- зростання політичної та економічної ролі УРСР у складі союзу республік.

Все вище викладене свідчить про те, що політичне життя українців після війни характеризується одночасним піднесенням патріотичних настроїв та посиленням впливу радянської влади з поступовим придушенням будь-яких проявів політичної свободи.

Політичне життя повоєнної Польщі розвивалось дещо по-іншому, ніж на території України, однак також простежувався жорсткий контроль за його розвитком. Відповідно до волі Й. Сталіна, під впливом СРСР у Польщі було встановлено комуністичний режим. Початок формування комуністичної влади в Польщі розпочався зі створення Польського комітету національного визволення (ПКНВ) у Холмі-Любельському в липні 1944 року. Закріплення в країні комуністичного режиму призвело до монополії Польської об'єднаної робітничої партії, внаслідок чого політична система стала однопартійною, а вибори носили лише формальний характер. Щоб створити видимість політичного плюралізму, було дозволено діяти, але вони контролювалися комуністичною владою і не діяли повністю незалежно. У цей час відбулась централізація державного апарату, а силові структури в особі ПКНВ придушували будь-які прояви антикомуністичного опору, насамперед зі сторони колишніх учасників Армії Крайової та інших організацій. Звичними інструментами утвердження влади стали репресії, арешти та політичні переслідування. При цьому офіційна влада говорила про відбудову, індустріалізацію та посилення «дружби народів». Водночас реального простору для політичної дискусії в Польщі не існувало. Як відзначав Т. Марискевич, встановивши контроль за діями маріонеткового польського уряду, Й. Сталін без

зайвих зусиль зміг реалізувати у 1944-1946 роках масові переселенсько-депортаційні акції щодо українців та поляків<sup>7</sup>.

Якщо говорити про культурне життя українців після Другої світової війни, то слід наголосити на тому, що і в його розвитку простежується певна суперечність: активним відродженням культурної активності та одночасним посиленням контролю зі сторони радянської влади. Майже відразу після закінчення активних бойових дій на території України знову починають функціонувати театри, музеї, початкові заклади, бібліотеки тощо. Патріотичні мотиви та національно-ідентичне піднесення, які утвердились серед українського населення у повоєнний період, почали відображатись в українській літературі та мистецтві. Однак, культурний розвиток українського населення тих часів значною мірою стримувався обмеженнями та вимогами радянської влади. Встановлювались чіткі ідеологічні настанови, що отримували закріплення в офіційних документах КП(б)У, та які «спонукали» українських культурних діячів, музикантів, письменників, митців до піднесення всього радянського. При цьому будь-які прояви українського націоналізму вважались неприпустимими та жорстко придушувались, зокрема шляхом введення жорсткої цензури, переслідувань і арештів діячів культури і мистецтва.

У сфері освіти політика держави спрямовувалась на відновлення освітнього процесу після тривалих бойових дій. Науковці визнають післявоєнний період роками «оновлення» української освіти, адже саме в цей час було введено загальнообов'язкову семирічну освіту (а згодом і восьмирічну), взято курс на політехнізацію шкіл, посилено трудову підготовку для учнів молодшої та середньої школи. Як відзначає Я. Шугай, це було зроблено для того, щоб «уникнути відриву від життя з посиленою ідеологічною пропагандою»<sup>8</sup>.

Значних утисків зазнало і духовне життя українського населення. Особливо це стосувалось західноукраїнських земель, де все, що відбувалося в цьому регіоні, жорстко контролювалось радянським керівництвом, яке

<sup>7</sup> Марискевич Т. Польські військово-силові структури у переселенських акціях 1944–1946 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2008. Вип. 17. С. 594.

<sup>8</sup> Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1945–1958 рр.). *Педагогічний альманах*. 2018. №38. С. 306.

розробляло, ухвалювало, коректувало плани ліквідації Української греко-католицької, римо-католицької, вірмено-католицької церков, а також чинило різноманітні заходи, спрямовані на мінімізацію та повну нейтралізацію їх діяльності й впливу на населення, зокрема й шляхом скасування зазначених церков та наявних на західноукраїнських землях протестантських, іудейських і мусульманських громад<sup>9</sup>. Про це свідчить наступна історична згадка про події ночі з 11 на 12 квітня 1945 року, коли спецслужби у Львові здійснили арешт митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будку та М. Чарнецького, 20 священників, двох дияконів, чотирьох оунівців-нелегалів, що мали зв'язки із духовенством, трьох студентів духовних навчальних закладів, а також одного члена церковного активу. Знову ж таки, реалізація цих планів покладалась на цілу мережу репресивних органів, у першу чергу НКДБ, державно-партійні структури на місцях, а також на підконтрольну радянському режиму Російську православну церкву.

Проте, незважаючи на всебічний тиск та контроль українське населення всіляко прагнуло зберігати та розвивати українську культуру, мистецтво, музику, мову, традиції, що знаходило прояв у народному мистецтві, фольклорі, побутових звичаях. Саме завдяки цьому українці змогли пронести та зберегти свою національну ідентичність за складних умов та утисків з боку повоєнної радянської системи.

Стосовно соціально-культурного життя поляків у повоєнний період, то воно не було настільки утисненим, як в українців. У Польщі також після закінчення воєнних дій починають відновлювати свою діяльність театри та музичні заклади, стали видаватися щоденні газети та журнали, відкривалися школи. Поступово також була створена мережа установ, покликаних «просувати культуру». Вони мали бути «близькими до особистості», підтримувати соціальний прогрес та формувати громадян, які б сприймали бажані цінності. До них належали громадські центри, клуби тощо. У пізніші роки були створені, серед інших, прес- та книжкові клуби, центри «Практична

<sup>9</sup> Стоцький Я. Репресивні дії органів радянської державної влади проти Української Греко-Католицької Церкви в галицькому регіоні України у 1940–1960 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія*. 2009. С. 134.

леді», магазини моделей, клуби НЕТ та клуби пенсіонерів. Також відкрилися бібліотеки та книгарні. Культурно-освітні заходи проводилися різними організаціями, пов'язаними з комуністичним урядом. Незважаючи на такі позитивні перспективи для розвитку соціокультурного життя поляків, низка науковців засвідчує наявність радянської «присутності» в їх діяльності, яка виражається більшою чи меншою мірою.

Зокрема, як пише польський дослідник Ф. Гончинський-Юссіс, громадські центри тепер були одним із важливих «інструментів виховання нової людини». Там мали діяти хори та танцювальні групи, а також бібліотеки з «перевіреними» книжковими колекціями, що дозволяло б займатися самоосвітою. Для підвищення стандартів та сприяння «передачі інформації» рекомендувалося створити спільні міжорганізаційні громадські центри. Замінником місця зустрічей слугувала настінна дошка оголошень, на якій коротко представлено повсякденне життя громади, підпорядковане ритму ритуалів та змагань<sup>10</sup>.

Ще один польський дослідник Р. Габельський відзначає, що культурне життя в ПНР, як і інші сфери, такі як наука та освіта, були підпорядковані ідеологічним вимогам і залишалися під контролем влади. Це не означає, що митці були позбавлені можливості висловлювати свої переконання, але вони не могли порушувати політичні інтереси системи, які захищалися наказами та превентивною цензурою. Як акцент на культурі, так і агресивність обмежень свободи слова змінювалися разом з еволюцією репресивності системи та коливаннями та змінами цілей внутрішньої політики<sup>11</sup>.

Таким чином, політичне та соціокультурне життя українців та поляків після Другої світової війни мало як спільні, так і відмінні характеристики, що зумовлювалось поширенням впливу радянської влади на територію як Польщі, так і України. Як на українських, так і на польських територіях відбулось утворення комуністичного режиму, який передбачав встановлення однопартійної системи, централізацію влади та ліквідацію будь-яких проявів

<sup>10</sup> Dzieje Lubelszczyzny 1944–1956. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne, red. Tomasz Osiński, Mariusz Mazur. Warszawa, 2017. S. 277.

<sup>11</sup> Habielski R. Przeszłość i pamięć historyczna w życiu kulturalnym PRL. Kilka uwag wstępnych. 2009. S. 87.

національного політичного руху та існуючих політичних структур. Однак, якщо для українців це відзначилось активним насадженням всього радянського та придушенням національно-визвольного руху, особливо на західноукраїнських територіях, то для поляків – створенням контролюючої політичної системи. У соціокультурній сфері розвитку поляків та українців після Другої світової війни також простежуються суперечності: з однієї сторони, відбувається активна повоєнна відбудова та перезавантаження культурного та освітнього процесів, а з іншої – посилення ідеологічного контролю, цензури, а також повне підпорядкування соціально-культурного життя інтересам держави. З'ясовано, що для українців діяли більш жорсткі умови, ніж для поляків, особливо в релігійній сфері та сфері збереження національної ідентичності, тоді як у ПНР офіційна сприяла розвитку культури, даючи їй значно ширші можливості, однак при цьому також спрямовуючи її на формування «нової соціалістичної людини». Незважаючи на все, кожна із націй прагнула зберегти власні культурні традиції, мову та історичну пам'ять, що стало вагомим підґрунтям для подальшого здобуття незалежності як України, так і Польщі.

## **1.2. Причини та передумови переселенсько-депортаційних процесів**

Будь-які переселенсько-депортаційні процеси зумовлюються низкою причин та відбуваються на певних умовах. Не виняток тут і акції 1944-1947 років, які також зумовлені причинами різної природи. На жаль, на сьогоднішній день немає єдиного наукового підходу щодо визначення останніх. З огляду на що вважаємо за доцільне розглянути підходи різних науковців з цього приводу.

На думку Н. Харкевич, причиною переселенських акцій 1944-1946 роках було бажання встановити нові державні кордони і створити моноетнічні держави<sup>12</sup>, Т. Пронь також вбачає основну причину у тому, що влада прагнула «якнайшвидше ліквідувати диспропорцію між новим політичним і етнічним кордонами»<sup>13</sup>.

<sup>12</sup> Харкевич Н. В. Переселенські процеси в Україні у 1944–1953 рр.: на матеріалах Волинської та Рівненської областей. *Вісник Львівського університету. Серія історична (спецвипуск)*. 2017. С. 468.

<sup>13</sup> Пронь Т. М. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944–1946). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2012. №5. С. 94.

Польський дослідник Р. Дрозд вбачає причину не тільки в бажанні ліквідації диспропорції між новими етнічними та політичними кордонами, а й у прагненні радянської влади після вступу на польські землі у 1944 році ліквідувати польське та українське незалежницьке підпілля, яке представляло державні та національні інтереси, про що свідчить той факт, що воно відразу стало об'єктом нападок з боку нового уряду<sup>14</sup>.

Н. Данилиха акцентує увагу на таких першопричинах виникнення тогочасних переселенсько-депортаційних процесів:

- посилення прокомуністичного режиму, встановленого в Польщі після війни;
- підлив соціальної бази націоналістичного підпілля на західноукраїнських територіях;
- ліквідація осередків національного визвольного руху українців на території Закерзоння;
- потреба забезпечення робочої сили для відбудови зруйнованого війною господарства на сході України;
- етнічна трансформація прикордонних територій Польщі – перетворення українських земель на польські;
- освоєння територій на заході Польщі після виселення німців;
- реалізація ідеї створення «монолітної національної держави» у Польщі шляхом виселення з її території українців<sup>15</sup>.

П. Сардачук, з'ясовуючи причини депортаційних процесів, наголошує на тому, що звільнивши Західну Україну від поляків, СРСР сподівався отримати перевагу при встановленні радянсько-польського кордону на лінії Сян – Буг на післявоєнній мирній конференції. З іншого боку, з переселенням польських українців до УРСР здійснювалась давня мрія росії контролювати все українське населення<sup>16</sup>.

<sup>14</sup> Drozd R. Wysziedlenie ludności ukraińskiej z Polski na Ukrainę sowiecką (1944–1946). 2025. URL: <https://ukrainskanekropolia.org/wysziedlenie-ludnosci-ukrainskiej-z-polski-na-ukraine-sowiecka-1944-1946/> (дата звернення: 14.08.2025).

<sup>15</sup> Данилиха Н. Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей). *Український історичний журнал*. 2021. Число 3. С. 108.

<sup>16</sup> Сардачук П. Д., Сагайдак О. П. Трагедія українців Польщі в повоєнні роки (1944-1956 рр.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2008. №14. С. 266.

Крім того, на нашу думку, причиною початку депортаційних процесів стали попередні домовленості між УРСР та Польщею про «взаємний обмін населенням», а також військово-стратегічними міркуваннями СРСР та Польщі, які передбачали встановлення повного контролю за прикордонними територіями з цілковитим усуненням будь-яких осередків українського національно-визвольного руху. Таким чином СРСР та Польща змогли створити своєрідну безпечну зону, де мінімізуються ризики військових та національно-визвольних повстань.

Основною підставою для здійснення переселенсько-депортаційних акцій стало підписання Угоди про взаємне переселення українців з Польщі до радянської України, а поляків і євреїв із Західної України до Польщі<sup>17</sup>, укладеної між урядом УРСР і ПКНВ 9 вересня 1944 р. у місті Любліні.

Вона передбачала доволі сприятливі умови для «добровільного» переселення українців та поляків. Однак, на практиці ці умови ніколи так і не були дотримані. Зокрема, цими умовами передбачалось наступне:

- по-перше, списання для переселенців всіх недоїмок, які за ними рахувались;
- по-друге, повернення урожаю, зданого ними на території, з якої їх переселяють, на новій території проживання в повному обсязі;
- по-третє, звільнення усіх господарств сімей-переселенців від грошових податків та страхових платежів протягом 1944-1945 років;
- по-четверте, надання їм грошової позики розміром 5 тис. карбованців на одне господарство;
- по-п'яте, розміщення переселених сімей відбуватиметься за їх бажанням у окремих будинках чи колгоспних господарствах;
- по-шосте, також вони зможуть отримати землі для ведення одноосібних господарств у розмірах, які не є меншими ніж ті, які вони залишили на

<sup>17</sup> Пронь Т. М. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Сер.: Історичні науки.* 2009. Т.94. Вип. 81. С. 58.

попередньому місці проживання, проте за умови, що ці землі не перевищуватимуть 15 га<sup>18</sup>.

Всі бажаючі повинні були подати заяви до 15 жовтня 1944 року, щоб мати змогу здійснити переїзд до настання зимових холодів. На практиці ж процес депортації українців та поляків затягнувся аж до осені 1946 року, що призвело до численних поневірянь, втрати та скалічення життів, знущань та трагічних наслідків сотень тисяч українців та поляків.

Таким чином, проаналізувавши основні причини та умови переселенсько-депортаційних процесів 1944-47 років, можна констатувати що останні процеси стали закономірним наслідком поєднання політичних, військово-стратегічних, соціально-економічних та етнонаціональних факторів. Рушійними силами для реалізації цих процесів стали СРСР та ПНР, які, беручи до уваги попередні домовленості та підписану у 1944 році угоду про «взаємне переселення», мали намір повністю змінити етнічну карту прикордонних територій, ліквідувати осередки національно-визвольного руху, посилити прокомуністичний режим та встановити стратегічний контроль у регіоні. Нормативно закріплені умови переселення так і залишились формальними, що призвело до ряду негативних наслідків цих депортацій: людських жертв, соціальної дезінтеграції та руйнування усталеного способу життя та доль тисяч осіб.

### Підсумки до Розділу I.

У першому розділі було з'ясовано, що після завершення Другої світової війни українське та польське суспільства опинилися в умовах докорінних політичних, соціальних і геополітичних змін. Встановлення контролю СРСР над регіоном та утвердження прокомуністичного режиму в Польщі створили передумови для формування тоталітарних систем на обох територіях, що визначило подальшу долю українців і поляків у прикордонних регіонах.

Для українців визначальними стали радянізація, ліквідація незалежних політичних структур, боротьба проти українського визвольного руху та

<sup>18</sup> Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі від 9 вересня 1944 р., Люблін. *Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР: зб. док. / за ред. Є. Місила*. Львів: Каменярь, 2007. С. 39–43.

системний тиск на національну ідентичність, культуру й релігію. Українці, що залишилися в Польщі, були позбавлені реальних можливостей для культурного самовираження та національної активності. Для поляків повоєнні трансформації означали побудову нової державності, хоча й під повним контролем радянського керівництва, а також масштабні зміни у демографічній структурі країни через втрату східних територій і набуття «повернених земель» на заході.

Встановлено, що передумови переселенсько-депортаційних процесів формувалися як у внутрішньополітичному, так і в міжнародному вимірі. Вирішальне значення мали рішення Тегеранської (1943) та Кримської (Ялтинської, 1945) конференцій, які юридично закріпили проходження польсько-радянського кордону по «лінії Керзона». Саме зміна кордонів створила умови для реалізації політики «етнічного вирівнювання», що стала основою майбутніх переселенських заходів.

З'ясовано також, що і в Україні, і в Польщі повоєнне політичне життя характеризувалося суперечливістю: з одного боку — відбудовою та активізацією культурного життя, з іншого — посиленням ідеологічного контролю та репресивної політики. Ці процеси мали вирішальний вплив на формування атмосфери невпевненості, страху та соціального тиску, які сприяли реалізації переселенсько-депортаційних акцій у майбутньому.

Узагальнюючи передумови переселенсько-депортаційних процесів, слід підкреслити, що події 1944–1947 років були результатом комплексної взаємодії політичних, соціально-економічних та етнополітичних чинників, а не лише прямого тиску тоталітарних режимів. Вирішальну роль відіграла повоєнна геополітична ситуація, в якій питання кордонів та демографічної стабільності розглядалися великими державами як ключові інструменти безпеки й контролю над Східною Європою. Встановлення польсько-радянського кордону по «лінії Керзона» створило підґрунтя для політики «етнічного вирівнювання», яка й стала ідейною основою майбутніх переселень.

Отже, передумови переселенсько-депортаційних процесів були багатовимірними та складали єдину систему взаємозалежних чинників. Розуміння цієї комплексності дозволяє не тільки точніше оцінити характер подій 1944–1947 років, але й усвідомити їх глибокі наслідки для міжетнічних відносин і колективної пам'яті українців та поляків. Наступний розділ демонструє, як ці історичні передумови трансформувалися у конкретні механізми переселень і якими методами здійснювалися депортаційні акції.

## РОЗДІЛ II. ХІД ТА СПЕЦИФІКА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

### 2.1. Основні етапи та вектори депортації

Дослідивши різні підходи науковців до визначення основних етапів депортації українців та поляків 1944-47 років, найбільш вдалою вважаємо періодизацію польського науковця українського походження Є. Місила, який виділяє в переселенсько-депортаційних акціях 1944-47 років наступні п'ять етапів.

Вважаємо за доцільне охарактеризувати кожен із етапів більш детально.

*Перший етап (15 жовтня – грудень 1944 р.).* Спочатку було створено органи переселення. У Любліні діяв польський робочий центр, а в Луцьку – радянський. Головним представником уряду УРСР був заступник наркома хімічної промисловості М. Підгорний, а від польського – Ю. Беднаж. До реалізації депортаційної операції була залучена мережа представників місцевих адміністрацій.

Основними районами переселення були Холмський, Грубешівський, Томашівський та Замостівський повіти, які були спустошені в 1944 році Армією Крайовою, селянськими батальйонами та іншими польськими підпільними групами. Перший поїзд з переселенцями вирушив з села Стшельце (Грубешівський повіт) і складався з 28 вагонів, у яких перевозилося 290 осіб (78 домогосподарств).

Умови транспортування були надзвичайно складними: людей супроводжували військові, і перед відправленням вони тижнями або навіть місяцями жили на вулиці поблизу станції, без належної санітарії, їжі чи медичної допомоги. Їх перевозили у товарних вагонах, іноді з сільськогосподарськими тваринами. Подорож могла тривати до місяця.

Деякі переселенці виїхали добровільно – під впливом радянської пропаганди або тікаючи від польських нападів та репресій за національністю та релігією. Однак, після повного провалу «добровільного переселення» польська влада вдалась до насилля, щоб пришвидшити депортацію<sup>19</sup>.

<sup>19</sup> Павлів Ю. З. Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. №29. С. 573.

Водночас переселення поляків з Української РСР до Польщі відбувалося повільно через відсутність підготовлених місць для переселення. Про це свідчить і той факт, що станом на 15 листопада 1945 р. з території Польщі було вивезено лише 974 українські сім'ї, а польських – з території західних областей УРСР – жодної<sup>20</sup>. Варшава планувала розмістити їх на «повернених територіях» на півночі та північному заході, які були передані Польщі в лютому 1945 року. М. Хрущов наполягав на прискоренні процесу, але транспортні та житлові проблеми уповільнили переселення.

*Другий етап (січень–серпень 1945 року).* Після звільнення західної Лемківщини розпочався масовий відхід із зруйнованих війною сіл. Людей часто вводили в оману щодо умов життя на нових місцях, що спонукало новоприбулих вимагати виконання обіцянок щодо забезпечення індивідуальними господарствами.

13 лютого 1945 року Тимчасовий уряд Польської Народної Республіки вирішив стягувати натуральні податки з тих, хто зареєструвався на переселення, але не виїхав. Українців призовного віку, які відмовилися виїжджати, також відправляли до армії або штрафних батальйонів.

Польське підпілля та підрозділи Корпусу внутрішньої безпеки проводили збройні операції проти українців. Їхні дії в кількох повітах – Березівському, Холмському, Грубешівському тощо – змушували все більше людей погоджуватися на переселення.

У період з січня по серпень 1945 року до УРСР було переселено 229 685 осіб (59 644 сім'ї). Деякі з них опинилися не в тих регіонах через транспортні труднощі. Вже влітку почалися масові повернення у зворотному напрямку – на західні території, тоді як у південних та східних регіонах залишилося лише близько 20 000 переселенців<sup>21</sup>.

22 серпня 1945 року у Варшаві відбулася нарада за участю військового командування, на якій було прийнято рішення про направлення трьох піхотних

<sup>20</sup> Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944 – 1946 роки). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 96.

<sup>21</sup> Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР 1944-1946 : зб. док. / за ред. Є. Місила; пер. з пол. І. Сварника. Львів: Каменярь, 2007. С. 14.

дивізій для примусового переселення українців з Перемишльського, Ліського та Любачівського повітів.

*Третій етап (вересень–грудень 1945 році).* Під час цього етапу депортацію здійснювали три піхотні дивізії Польської армії. Українців переселяли з Ліського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів, а поляків – із західних областей УРСР. Основним районом переселення українців були західні регіони, де було безкоштовне житло та кращий транспорт.

*Четвертий етап (січень – 15 червня 1946 року).* На цей період припав пік депортацій – понад 250 000 жителів Закерзоння були примусово депортовані до західних областей УРСР. Там же збирали тих, хто раніше самовільно покинув інші регіони.

Дії польських військових були особливо жорстокими: знищували українські села, а тих, хто відмовлявся виїжджати, репресували.

5 квітня 1946 року під командуванням бригадного генерала Й. Роткевича було створено Жешувську оперативну групу, якій були підпорядковані всі військові частини, що брали участь в операції з депортації. Її першочерговим завданням було всебічне забезпечення роботи комісій з переселення. Відповідно до наказу начальника операційної групи «Ряшів», бригадного генерала Й. Роткевича, від 9 травня 1946 року 8 дивізія мала виселяти не менше 300 родин щодень, а 9 дивізія – 150 родин<sup>22</sup>

26 квітня начальник Генерального штабу Польської армії генерал С. Моссор видав наказ командирам Жешувської оперативної групи, Люблінського та Краківського військових округів переселити до 15 червня 1946 року 14 045 українських сімей (понад 60 000 осіб), що залишилися в зоні депортації. Для пришвидшення операції темпи переселення були збільшені зі 100 сімей на день до щонайменше 500 сімей на день.

<sup>22</sup> Кіцак В. Використання підрозділів війська польського для проведення депортації українців Закерзоння впродовж 1944–1946 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. №2 (3). С. 39-44.

В результаті масованого застосування збройних сил лише з 1 січня по 15 червня 1946 року було примусово переселено 252 422 українці<sup>23</sup>.

Цей етап став базою для жорстоких методів депортації, які пізніше повторилися під час операції «Вісла». Навіть після офіційного закінчення терміну дії угоди польська влада продовжувала складати списки українців, які залишилися в країні, прагнучи повністю «очистити» прикордонні райони.

*П'ятий етап (липень-грудень 1946 року).* Він характеризується тим, що відбувався поза межами двосторонніх документів про виселення, адже дія останніх завершилась ще у червні 1946 року. На той час побутувала думка, що на території Польщі після депортаційних процесів 1944- першої половини 1946 років залишилась незначна кількість українців, розпорошених у трьох воєводствах. Однак, з часом стало зрозуміло, що українців на території Польщі залишилось ще понад 150 тис. осіб, що посилювало бажання радянської влади «закінчити польське питання».

Подальші намагання польської сторони виселити українців до УРСР призвели до того, що у військових колах утвердилась концепція примусового виселення українського населення в інші регіони Польщі, яка згодом відобразилась на проведеній у 1947 році операції «Вісла». Адже польська комуністична влада провела операцію «Вісла» під офіційним приводом боротьби з загонами УПА на Закерзонні. Насправді, згідно з секретними документами, її метою було «остаточне вирішення українського питання в Польщі»<sup>24</sup>.

Операція розпочалася 28 квітня 1947 року та тривала понад три місяці, до 29 липня. Українське населення було насильно вигнано з батьківщини за участю значних збройних сил, переселивши їх у північну та західну Польщу, де вони втратили свою етнічну цілісність.

В операції використовувалися жорстокі методи: спалювалися будинки, руйнувалися церкви та цвинтарі. У період з квітня по липень 1947 року

<sup>23</sup> Козловський І. Депортації українського населення з Польщі у 1944-1946 роках. *Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин XX століття: матеріали науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 1 квітня 1997 р. ).* 1997. С. 38.

<sup>24</sup> Трофимович В. Дискусійні аспекти акції «Вісла». Спроба інтерпретації. *Наукові Записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* Острог, 2007. Вип. 8. С. 485-499

оперативна група «Вісла» провела 357 збройних акцій, ліквідувала 1509 учасників повстанського руху, знищила 1178 криївок та сховищ, а також заарештувала близько 2800 представників цивільної мережі ОУН та УПА на Закерзонні<sup>25</sup>.

Під час операції до концентраційного табору Явожно було відправлено 3936 осіб, підозрюваних у співпраці з УПА, зокрема 823 жінки та 27 священників. Там від тортур померло близько 200 в'язнів.

Протягом приблизно трьох місяців від 137 000 до 150 000 українців втратили рідне місце проживання. Згідно з урядовим декретом від 27 серпня 1949 року, переміщених осіб позбавили їхніх ферм та іншого майна, що залишилося на покинутих територіях.

Після завершення операції «Вісла» виявилося, що переселення не торкнулося українців, які проживали в Красноставському, Замостівському та Білгорайському повітах Люблінського воєводства, оскільки там не було зафіксовано жодного підпільного українського націоналістичного руху. Проте Комітет державної безпеки наказав переселити й ці сім'ї, незалежно від їхньої лояльності та партійної приналежності. У секретній директиві від 10 листопада 1947 року зазначалося, що головною метою переселення є «повна асиміляція в новому польському середовищі» і що етнонім «українці» не може використовуватися щодо них.

Вектори переселенсько-депортаційних процесів 1944-47 років можна відобразити у вигляді таблиці.

*Таблиця 2.1*

Основні вектори переселенсько-депортаційних акцій 1944-1947 років

| Дата           | Території, з яких депортували                                                                                                                                                                                                                                 | Території, на які депортували                                                                                                                 |
|----------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1944–1946 роки | Території сучасної Польщі (Холмського, Грубешівського, Томашівського, Любачівського, Ярославського, Перемишльського, Ліського, Замостівського, Красноставського, Білгорайського, Володавського повітів та інших районів Польщі, де можуть виявитися громадяни | Західні і південно-східні області України на звільнені після депортацій німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських родин місця |

<sup>25</sup> Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.): монографія. Київ, 2000. С. 23.

|                                |                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                 |
|--------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                | української, національності                                                                                                                                                                                   |                                                                                                                                                 |
| 28 квітня – 29 липня 1947 року | Етнічні землі на території Польщі (Ліський, Перемишльський, Горлицький, Ярославський, Сяноцький, Ясельський, Кросненський, Бжозувський, Любачівський, Томашув-Любельський, Новосонцький, Новотарзький повіти) | Вглиб Польщі – не ближче 50-и кілометрів від сухопутного кордону, 30-и кілометрів – від морського кордону, 30-и кілометрів від воєводських міст |

*Джерело: створено автором на основі<sup>26</sup>*

Таким чином, історичні події, які отримали назву переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років доцільно розподілити на шість основних етапів:

- перший етап (15 жовтня – грудень 1944 р.);
- другий етап (січень–серпень 1945 р.);
- третій етап (вересень–грудень 1945 р.);
- четвертий етап (січень – 15 червня 1946 р.);
- п'ятий етап (липень-грудень 1946 р.);
- шостий етап (квітень-липень 1947 р.).

При цьому слід відзначити, що трансформація переселенсько-депортаційних акцій на кожному з зазначених етапів відбувалась у бік посилення жорстокості та нарощення кількості силових акцій поза межами офіційних договорів між УРСР та Польщею. Якщо спочатку депортаційні процеси трактувались як невинний обмін населенням, то з часом вони набули рис інструменту цілеспрямованої та жорстокої етнічної політики радянської влади щодо поляків та українців. Системний характер депортацій призвів до того, що проведена у 1947 році операція «Вісла» призвела до остаточного руйнування компактного розселення українців у Закерзонні, позбавивши їх земель та майна, а часто ще й здоров'я та права на нормальне життя. За результатами переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років відбулась докорінна зміна етнічної карти прикордонного регіону, а також докорінно змінене життя тисяч українців і поляків, які стали жертвами політичних амбіцій радянської влади.

<sup>26</sup> Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР 1944-1946 : зб. док. / за ред. Є. Місила; пер. з пол. І. Сварника. Львів: Каменяр, 2007. С. 12-24.

## 2.2. Особливості депортації українців з території Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини

Депортації українців з території Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини мали певну специфіку, яка зумовлювалась різними факторами. На думку Г. Виноградської, на землях Надсяння, Холмщини, Підляшшя депортаційні процеси мали деякі відмінності у часовому та виконавському вимірах<sup>27</sup>. Зокрема, як відзначає Р. Кабачій у своїй рецензії на монографію О. Савчук, присвячену депортації українців з територій Холмщини та Підляшшя у 1944-47 роках, спочатку депортація торкнулась повітів Холмщини на зламі 1944–1945 років, тоді як повіти Підляшшя, серед яких Біла та Володава, про депортацію дізнались аж влітку 1946 році, коли вже розпочалось примусове виселення із залученням війська<sup>28</sup>.

Зокрема, як свідчать очевидці подій, одним із яких є Г. Косюр, сім'я якого також зазнала депортації із території Холмщини у 1944 році, їх переселенню на територію УРСР передували жорстокі напади поляків на українські села, зокрема й на село Ганськ, в якому проживала його родина – родина Михайла та Софії Косюрів. Однак, це тривало до тих пір, поки в їх село не прийшла радянська армія. Вже у вересні 1944 року в їх селі з'явився «посланець», який і повідомив селянам про укладення 9 вересня 1944 року угоди про взаємний обмін населенням та переселення жителів Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, західної Бойківщини до УРСР<sup>29</sup>. При цьому автор спогадів наголошує на тому, що мова йшла про так зване «добровільне переселення» холмщаків, що призвело до того, що переважна частка жителів їх села продовжувала свою звичну роботу, готувались до зими та навіть засівали поля. І тільки окремі родини серйозно поставились до такої звістки і почали поступово готуватись у далеку дорогу. Однією з них стала родина дружини Г.

<sup>27</sup> Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. Вип. 11-12. С. 243.

<sup>28</sup> Кабачій Р. Рецензія на монографію Олега Савчука «Свої серед своїх. Депортації українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр.». Наше слово, 2013. URL: <https://kredens.org/book.php?bookId=17893> (дата звернення: 26.09.2025).

<sup>29</sup> Косюр Г. Історія повинна відкрити правду. Холмщина. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. С. 32.

Косюра, яка також проживала у Холмському повіті, в селі Ліщани. Зокрема, теща останнього згадувала, як вона місила тісто, сушила локшину і засипала її у мішечки, що попередньо змочувались у соляному розчині, і як вони згодились пізніше у дорозі<sup>30</sup>.

Ще один свідок тих подій – Микола Іванович Семчук. Він народився у родині Івана та Ольги Семчуків в селі Дрищев Холмського повіту і якому на час депортації було 10 років. В особистому інтерв'ю згадував про те, що інформація про депортацію була відома заздалегідь, однак його батько все ще продовжував відбудовувати зруйноване війною житло на момент їх виїзду (20 грудня 1944 року) вже відбудував одну кімнату та кухню. Одночасно з цим М. Семчук згадує про те, що перед цим постійно відбувались напади поляків на село, які успішно відбивались місцевою самообороною. Все це свідчить про те, що холмщаки не бажали виїздити із обжитих ними територій, це ще раз вказує на те, що депортація на своєму початковому етапі не мала «добровільного» характеру. Проте жителі Холмщини не чинили жорсткого опору і були змушені разом із своїми сім'ями, майном та худобою переселитись до УРСР.

Основне, на чому слід наголосити, то це те, що переселення з території Холмщини відбулось у 1944-45 роках. При цьому переселяли «добровільно», хоча свідчення очевидців вказують на те, що депортація була вимушеною – люди рятувались від нападів поляків, які щоночі ставили під загрозу життя їх родин. Як зазначила М. Ярмоленко, тільки незначна частина жителів Холмщини, у першу чергу ті, хто були соціально незахищеними і громадянами лівих поглядів, погодились на переселення добровільно. Ця категорія населення легко повірила обіцянкам польської цивільної і військової адміністрації про краще життя на нових землях. Насправді ж, терміновий виїзд був спричинений грабунками новоствореної польської міліції, а також мобілізацією чоловіків 1921–1924 років народження до Армії Людової. Посилювало бажання виїзду і нищення українських сіл польським підпіллям, яке особливо активізувалось у першій половині 1944 року<sup>31</sup>.

<sup>30</sup> Там само, С. 33.

<sup>31</sup> Ярмоленко М. Холмщина і Підляшшя, Лемківщина в історичній пам'яті депортованих. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 206.

Переселяли сім'ї холмщаків у різні села не тільки західної УРСР<sup>32</sup>, а й східної та південної УРСР, переважно на території Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Миколаївської областей. Зокрема, родину вже згадуваного Г. Косюра переселили у село Носелівка Дніпропетровської області, родину І. Семчука – у село на Одещині, родину П. Куделя – у село Кушугум Запорізької області.

Якщо говорити про специфіку депортації населення з території Підляшшя, то слід відзначити, що тут депортація носила дещо інший характер. Як вже відзначалось, тут депортація була переважно примусовою, адже під час першої, так званої «добровільної» хвилі депортації 1944-1945 років, населення Підляшшя чинило опір та не бажало покидати свої домівки. З огляду на це, українців Підляшшя депортували під особливим контролем військових та органів безпеки. Виселення здійснювалось великими групами, при цьому здійснювався обов'язковий облік людей та їх майна. Значна частина населення прагнула всіляко уникнути депортації, вдаючись до різноманітних «хитрощів».

Що стосується Надсяння, то основна частка українського населення, яке проживало у Перемиському, Ярославському, Любачівському повітах, також була виселена у ході найбільш жорсткого періоду (вересень 1945 – вересень 1946 років). При цьому, як відзначає Г. Виноградська, «насильницькі акції з боку польських шовіністів на Надсянні почалися ще з лютого-березня 1945 року, започаткувавши другий період переселення для мешканців цих районів значно раніше»<sup>33</sup>. Авторка відзначає, що поєднання обставин та умов життя переселенців під час депортаційних акцій, що переважно належать до сільського населення, можна визначити таким чином:

1. Людей не попереджали про точну дату депортації; села оточували польські чи радянські військові підрозділи, перекриваючи шляхи втечі. Воєнізовані групи обходили кожен садибу, повідомляли про обмежений час (зазвичай 1-2 години) на зібрання найнеобхідніших речей та примусово

<sup>32</sup> Трофимович В., Трофимович Л., Савчук І. Депортовані з Польщі українці на Волині 1944-1950 рр. Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944-1953): повсякденне життя. Колективна монографія. Riga, Latvia, 2022. С. 258-285.

<sup>33</sup> Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. Вип. 11-12. С. 243-244.

виганяли людей із будинків. У разі опору застосовувалась фізична сила, іноді з жертвами. Депортованих супроводжували до залізничних станцій.

2. Через великі скупчення людей на станціях та затримки у видачі документів польською владою переселенці могли тижнями залишатися просто неба в осінньо-зимових умовах. Повернення додому було неможливе: села часто розграбували чи спалювали, а на тих, хто наважувався повернутися, чекала загроза фізичної розправи. У неналежно обладнані товарні вагони вантажили по кілька сімей разом із майном та худобою.

3. Основна частка переселенців вирушала на віддалені східні та південні райони України. Лише деяким під час коротких зупинок вдавалося висадитися ближче до українсько-польського кордону чи західних областей (Львівська, Тернопільська).

4. Залежно від матеріального становища на момент виселення (наявність власного транспорту, підводи, тяглової сили) та конкретних обставин (винахідливість переселенців, поблажливність конвоїрів) частина людей з Перемиського повіту змогла поселитися у прикордонних районах УРСР, зокрема Мостинському та Яворівському. Одночасно з цим, як наголошує Г. Виноградська, багато надсянців не шукали кращих умов, вважаючи перебування тимчасовим і сподіваючись на повернення додому<sup>34</sup>.

Стосовно переселення українців з Лемківщини, то Ю. Крамар у своєму дослідженні відзначає, що найбільша кількість українців проживала на території Новосондецького, Горлицького, Ясельського, Короснянського, Сяніцького, Ліського і Новотаргського повітів Краківського воєводства. Тут, за даними Апостольської адміністрації Лемківщини, станом на 1935 р. мешкало 145 тис. осіб греко-католицького і православного віровизнання<sup>35</sup>.

Слід наголосити, що переміщення українців із Лемківщини почалося ще до 1944 року. Наприкінці 1940 р. в УРСР переселилися кілька тисяч лемків у межах радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1940 р., яка передбачала

<sup>34</sup> Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. Вип. 11-12. С. 247.

<sup>35</sup> Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2001. № 10. С. 37.

«добровільний» обмін населенням. З українського боку дозвіл на виїзд до німецької зони окупації отримували особи німецького походження, а з територій під німецьким контролем, зокрема з Лемківщини у складі Генеральної Губернії, могли переїжджати українці та білоруси. Поширені серед лемків москвофільські настрої та агітація радянських репатріаційних комісій, які переконували у перспективному житті в СРСР, призвели до того, що близько 5 тис. лемків виїхали 1940 р., хоча після війни між СРСР та Німеччиною частина з них повернулася додому.

Подальше виселення лемків зі своїх етнічних територій продовжилося після укладання радянсько-польських угод та визначення східних кордонів Польщі на Ялтинській конференції 1945 року. Перша хвиля переселення українського населення з Лемківщини розпочалася восени 1944 р., коли регіон розділили на чотири округи – Новий Сонч, Горлиця, Ясло та Сянок. Саме в районі Сянока переселенські дії стартували найшвидше – у листопаді 1944 р.<sup>36</sup>

Важливо врахувати, що на початкових етапах переселення більшість українців не виявляли добровільного бажання їхати. Готовність покинути Лемківщину демонстрували переважно сім'ї, чиї будинки були зруйновані війною чи побоювалися нападів польських збройних формувань. Початок акції спричинив різке загострення міжетнічних відносин: збільшилася кількість загроз, підпалів і навіть вбивств українців, а місцева влада практично не реагувала на ці злочини.

У цей час активний опір переселенню розгорнула УПА. За оцінками дослідників, у 1944–1947 роках на Лемківщині діяло від 800 до 927 повстанців, тоді як у лавах УПА воювали понад 2500 вихідців із цього регіону<sup>37</sup>. Окрім збройної боротьби, УПА проводила широку агітаційну діяльність, запобігаючи від добровільного виїзду лемків до УРСР. У зверненнях наголошувалося, що на переселенців чекають важкі умови радянської системи: репресії НКВС, холод, голод і примусова праця.

Вже в перші повоєнні роки стало очевидно, що принцип добровільного

<sup>36</sup> Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2001. № 10. С. 37.

<sup>37</sup> Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2001. № 10. С. 37.

переселення лемків швидко вичерпується. З 1 серпня 1945 року серед лемків не було реєстровано нових заяв про переселення, а багато з тих, хто спочатку погоджувався на переселення, відмовлялися залишати свої домівки. Це було наслідком не лише активної пропагандистської діяльності УПА, а й повернення на Лемківщину частини переселенців, які емігрували до СРСР між 1939 і 1945 роками. Їхні свідчення про реалії життя в УРСР суттєво вплинули на зміну настроїв місцевого населення. Листи переселенців, які оселилися, наприклад, у Микулинцях на Тернопільщині, свідчили про глибоке розчарування умовами життя, що контрастували з їхнім попереднім життям у Карпатах<sup>38</sup>. Багато лемків намагалися будь-якою ціною уникнути переселення: вони оголошували себе поляками, змінювали документи та переходили в римо-католицизм. У деяких селах, таких як Чирна та Королева Руська, ці операції набули масового характеру. Однак, оскільки добровільні переселення фактично припинилися, польська влада почала посилювати адміністративний та силовий тиск. Представники українських громад звернулися до центрального польського уряду зі скаргами на незаконні методи, що застосовувалися, і під час зустрічі з урядом у липні 1945 року вони вимагали гарантій національних прав для тих, хто бажає залишитися. Незважаючи на формальні обіцянки не вдаватися до примусу, польська влада навіть натякала на неминучість подальших операцій з переселення.

Перший етап операції, що тривав до літа 1945 року, призвів до виїзду 39 864 українців<sup>39</sup>. Однак до осені добровільні виїзди майже повністю припинилися. Наприкінці липня 1945 року розпочався другий етап переселень, відкрито примусовий та супроводжуваний скоординованими діями польських та радянських військ. До традиційного адміністративного тиску приєдналися провокації з боку підпільних збройних груп та злочинних угруповань, дії яких часто керувалися радянськими спецслужбами для залякування українського населення. Незважаючи на ескалацію насильства, більшість лемків продовжували відмовлятися виїжджати та чинили різні форми опору, що

<sup>38</sup> Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у 3 т. Т. 2: 1946-1947 рр. Львів, 1998. С. 137.

<sup>39</sup> Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. Т. 2. 1946-1947. Львів, 1998. С.2.

змушувало радянських чиновників вимагати більш активної участі польської влади у виконанні угод про депортацію.

На Лемківщині у той час діяло багато злочинних угруповань. Бажання незаконно захопити майно місцевого населення штовхнуло цих осіб на шлях насильства та терору проти лемків. Варто зазначити, що деякі з цих банд були сформовані за підтримки НКВС, щоб переконати населення, що переселення до СРСР – їхній єдиний варіант. Також існували «стимули» для тих, хто чинив опір, і тих, хто відмовлявся змінювати місце проживання. Бунтівне українське населення було виключено із земельної реформи Польського комітету національного визволення, Українській греко-католицькій церкві було відмовлено у визнанні, українську освіту було скасовано, а діяльність Польської автокефальної православної церкви була значно обмежена. Незважаючи на посилення репресій та зростання кількості жертв, лемки вперто відмовлялися залишати свої домівки.

Відзначаючи низький рівень виселень та посиляючись на активний опір українських націоналістів, радянська влада вимагала від польської влади більш рішучої підтримки у виконанні угод про переселення. У вересні 1945 року Головний комісар уряду УРСР з питань евакуації звернувся до польського уряду з проханням про військову допомогу для прискорення депортації українського населення. У серпні 1945 року в Міністерстві державного управління відбулася нарада за участю начальника Генерального штабу генерала Корчица. Було вирішено розгорнути три дивізії Польської армії для «боротьби з бандерівцями» та швидкого встановлення структур нового польського уряду на місцях, підпорядкувавши українське населення законам польської держави<sup>40</sup>.

На основі цього рішення 1 вересня 1945 року на Лемківщину було спрямовано регулярні військові частини. Польські історики часто стверджують, що ці частини були розгорнуті переважно для протидії зростаючій активності УПА. Дійсно, українське підпілля активізувало свою діяльність у регіоні, прагнучи захистити населення від депортації. Однак відомо, що польські

<sup>40</sup> Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2001. № 10. С. 38-39.

війська також виконували завдання з посилення режиму страху та підтримки комісій з репатріації у здійсненні примусових переселень. Один свідок згадує, як у травні 1946 року багатотисячна польська армія просувалася з Бескидів, відтісняючи всіх українців перед собою до Сяну – польсько-радянського кордону. Людей масово гнали до міста Загір'я, де на луках і пасовищах збирали вигнанців із сотень лемківських сіл. Там їх тримали просто неба два-три тижні, терплячи голод, антисанітарні умови та нашествя вошей, що призвело до справжньої гуманітарної катастрофи. За словами очевидців, умови на той час можна було б охарактеризувати як «справжнє пекло на землі»<sup>41</sup>.

Хоча, згідно з угодою від 9 вересня 1944 року, переселення українців з Польщі до СРСР мало завершитися до кінця 1945 року, насправді примусові переселення тривали ще рік – до грудня 1946 року.

Під тиском польської влади більшість лемків (приблизно 80%) до середини 1946 року було вислано до Української РСР, а решту, за деякими винятками, у 1947 році переселили на територію Східної Німеччини, що відійшла до Польщі, де їх знову заселили серед польських поселенців. Тим часом спустошений Лемківський край був частково заселений польськими горцями, але здебільшого перетворився на пустку. Депортовані лемки в основному розселилися у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, зайнявши господарства виселених поляків. Частина лемків осіла у східних областях України. Сумніша доля спіткала тих 140 тис. лемків, які залишилися в Польщі. У 1947 р. у результаті безславної військової акції «Вісла» їх насильно і брутально депортовано на північнозахідні землі Польщі. З метою якнайшвидшого ополячення малими групами розсіяли у польському середовищі із заборорою змінювати місце примусового поселення<sup>42</sup>.

Зокрема, як згадує з цього приводу очевидиця цих подій А. Хома:

«За три дні до депортації вони ходили від будинку до будинку, складаючи список людей, які жили в кожному будинку. Вони не казали, хто вони і чому беруть список. Священик з Баниці точно знав про депортацію, оскільки він утік

<sup>41</sup> Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2001. № 10. С. 39.

<sup>42</sup> Фабрика-Процька, О. Лемки України: історія, політика, культура, духовність. *Етнічна історія народів Європи*, 2002. №13. С. 77.

кількома днями раніше. Однак я не пам'ятаю, чи депортували Баницю та Чертижне в один день. Депортація розпочалася 7 червня 1947 року, і в нас було двадцять чотири години, щоб зібрати речі. Ми доїхали кінним возом до Горлиць, де чекали два дні, де нас повантажили у вагони, і ми вирушили. Півдня провели в Освенцимі. Нас викликали на медичні огляди. З тих, хто поїхав, шестеро чоловіків не повернулися. Це були Александер Сич, Юзеф Чернянський, Янек Чернянський, Семан Кописцяньський, Василь та Анджей Блащак. Їх усіх відвезли до Явожна. Анджея та Василя Блащаків звільнили першими. Решту звільнили на початку січня 1948 року, але їх ще кілька днів тримали в Службі безпеки (СБ) у Стшелях Краківських. 14 червня ми прибули на Захід, до Курова, звідки нас вантажівкою перевезли до Стшеляців Краківських. З часів депортації я пам'ятаю, що армія була надзвичайно пильною; якщо ти хотів забрати більше, тебе розстрілювали. Під час переселення селяни сховали церковний дзвін у криниці, що належала Міхневичу, який був церковним дяком, але його так і не знайшли».

### **2.3. Переселення поляків з українських територій до Польщі**

Основна підстава переселення поляків з українських територій до Польщі – це все той же «люблінський договір» від 9 вересня 1944 року, у якому передбачалось переселення польського населення з території України в Польщу та українського населення з території прикордонних територій Польщі до УРСР. Саме цей документ і ознаменував початок переселення поляків з українських територій до Польщі. Шляхом його укладення між польським керівництвом та керівництвом тогочасної УРСР радянська влада прагнула «чужими руками» реалізувати свої геополітичні плани, залишаючи при цьому достатньо простору для власних дій. Майже відразу після підписання «люблінської угоди» від 9 вересня 1944 року було розпочато практичну підготовку обох урядів щодо її втілення в життя. Зокрема, було створено головні представництва урядів УРСР (очільники – М. Підгорний та О. Цоколь) та Польщі (очільники – В. Вольський та С. Вишневецька). У відповідності до укладеної 9 вересня 1944 року Угоди про взаємне переселення переселення поляків з українських територій мало розпочатись 15 жовтня 1944 року, однак,

зважаючи на затяжний процес формування представництв урядів, воно було розпочато лише в грудні 1944 року. При цьому вже в той час було цілком зрозуміло, що процес депортації навряд чи вдасться завершити у запланований строк – до 1 лютого 1945 року. Згодом ці здогадки були підтверджені, адже після кількаразового перенесення строків закінчення депортації поляків з українських територій до Польщі процес депортації було завершено тільки у липні 1946 року<sup>43</sup>. За цей період з України до Польщі було переселено понад 746 000 поляків (інші джерела вказують на понад 752 000), понад 30 000 євреїв (так, їх також переселили) та понад 10 000 осіб інших національностей (наприклад, зі змішаних сімей)<sup>44</sup>. В угоді про переселення населення від 9 вересня 1944 року зазначено, що для населення, депортованого із Західної України, застосовувався подвійний критерій – польське громадянство до 17 вересня 1939 року та національність: польська та єврейська. Для населення, депортованого з Польщі, застосовувався лише один критерій – національність<sup>45</sup>.

Слід відзначити й той факт, що ще задовго до того, як було розпочато депортацію поляків, партійні органи активно відстежували суспільні настрої, які поширювались серед польського населення УРСР, при цьому окремі особи письмово фіксували висловлювання останніх як щодо Угоди про переселення поляків, так і щодо радянської влади в цілому. Зважаючи на слабку інформаційну обізнаність, основна маса тогочасного польського населення УРСР не мала змоги правильно зорієнтуватись у тогочасній суспільно-політичній ситуації, яка склалась після звільнення українських територій від німецьких окупантів. Саме через це польське населення мало різні точки зору щодо свого майбутнього після завершення Другої світової війни.

Вже після того, як стало відомо про укладення зазначеної вище угоди, у середовищі поляків спостерігалось різко негативне бачення щодо необхідності депортації. Зокрема, як свідчать слова тогочасного працівника пивоварного заводу, поляка Йосифа Рога, він чув по радіо оголошення стосовно того, що

<sup>43</sup> Макаручук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщі в 1944 – 1946 рр. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 104.

<sup>44</sup> Denysiuk N. Ich też wysiedlono. *Monitor Wolyński*, 2024. URL: <https://monitorwolyński.com/pl/news/5715-ich-też-wysiedlono> (дата звернення: 26.09.2025).

<sup>45</sup> Derdziak L. Cele oraz skutki „repatriacji” i wywózek z Galicji Wschodniej. *Studia Paradyskie*, 2018. №28. Pp. 162.

всіх поляків скоро будуть переселяти за річку Буг. При цьому він відзначав, незалежно від добровільності чи примусовості переселення, він мав би бажання залишитись вдома<sup>46</sup>.

«Нас звідти викинули. Хоча ми почувалися відносно комфортно в Глівіце, мій батько ніколи не переставав сумувати за рідним містом»<sup>47</sup>, – якось сказав в інтерв'ю відомий польський актор Войцех Пшоняк, який народився у Львові.

Ці спогади відкрито свідчать про те, що поляки також не бажали переселятися та покидати свої домівки у пошуках кращої долі. Їх негативне ставлення до депортації зумовлене психологічним аспектом, адже вони не мали бажання розлучатись із своєю малою батьківщиною, адже більшість родин жили на українських землях багато років та вважали їх рідними<sup>48</sup>. Широко розповсюдженою у той час була й позиція поляків на західноукраїнських землях, відповідно до якої після завершення Другої світової війни ці землі ввійдуть до складу Польщі. Зокрема, поляк Іван Судник промовив перед комісією з переселення: «Немає сенсу їхати у Польщу тому, що в швидкому майбутньому Польща буде відновлена, кордони Польщі будуть розташовані далі на схід, ніж це було у 1939 році»<sup>49</sup>. Це ще одне свідчення того, що поляки не хотіли кудись їхати, тим більше «добровільно», вони швидше сподівались на те, що нарешті українські території, на яких вони проживають, ввійдуть до складу Польщі.

Внаслідок цього у січні та лютому 1945 року спостерігалось доволі слабе бажання поляків реєструватись та оформлювати документи для виїзду на територію Польщі. Певне значення у гальмуванні процесу переселення поляків з території України у 1944 – на початку 1945 років відіграли малопольське підпілля та римо-католицьке духовництво. Радянською владою визначалась проблема «забрудненості» комісії з евакуації «польськими

<sup>46</sup> Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 рр. Київ, 1999. С. 55.

<sup>47</sup> Denysiuk N. Ich też wysiedlono. Monitor Wolyński, 2024. URL: <https://monitorwolyński.com/pl/news/5715-ich-tez-wysiedlono> (дата звернення: 26.09.2025).

<sup>48</sup> Макаручук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщі в 1944 – 1946 рр. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 107.

<sup>49</sup> Самборський Є. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: порівняльний аналіз. *Rocznik przemyski, historia*. 2013. №3. С. 180.

антирадянськими елементами», які всіляко прагнули затягнути процес депортації<sup>50</sup>.

У Рівному дії польської евакуаційної комісії спрямовувались на навмисне перешкоджання процесу від'їзду, вона штучно затягувала підготовку необхідних документів. В результаті арешти працівників районного управління, відповідальних за евакуацію, стали звичним явищем. Наприклад, у січні 1945 року в Рівному було заарештовано бухгалтера Зуба, його помічника Совінського та Генрика Кецика, відповідального за транспорт. Водночас було затримано одного з помічників польського управління в Дрогобичі. Затримки торкнулися й радянських чиновників. Наприклад, Шестопалова, голова райвиконкому Козловського району (нині Гродненська область), заборонила населенню використовувати автотранспорт для перевезення майна на станцію, відмовилася реєструвати будівлі, покинуті поляками, та заборонила продаж худоби та сіна. Деякі місцеві чиновники повністю ігнорували питання переселення. Один партійний активіст з Барановицької області прямо заявив: «Евакуація поляків не є моїм партійним завданням. У моєму регіоні немає поляків, тому я цим не займатимуся – у мене немає часу»<sup>51</sup>.

Через надмірно повільні темпи переселення радянське керівництво вдавалося до репресивних методів для прискорення «евакуації». Про це свідчить лист Миколи Хрущова до Йосипа Сталіна від 29 листопада 1944 року. Він пропонував заборонити викладання польської мови в школах та університетах, а перевести навчання на українську або російську мову. Крім того, перший секретар ЦК КП(б)У наголошував на необхідності мобілізації поляків на рівних умовах з українцями для роботи на промислових підприємствах, на будівництві у східних регіонах СРСР та для інших господарських потреб<sup>52</sup>.

Слід відмітити й те, що такий тиск зі сторони радянської влади не просто викликав невдоволення поляків, а й призвів до того, що польське населення

<sup>50</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1466. Арк. 39, 50.

<sup>51</sup> Самборський Є. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: порівняльний аналіз. *Rocznik przemyski, historia*. 2013. №3. С. 181.

<sup>52</sup> Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. нові документи і матеріали. Київ 1998. С. 168–169.

розпочало протистояння цьому. 1 листопада 1944 року поляками Львова на Личаківському кладовищі була проведена широкомасштабна акція протесту за участю близько 4 тис. поляків, яка проходила під гаслами: «Не віддамо Львів СРСР», «Слава тим, хто відстоєю польський Львів» тощо<sup>53</sup>. Ці надії (що Львів залишиться у складі Польщі) підживлювалися пропагандою польського уряду у вигнанні та його національних відділень, а також польських підпільних організацій, що його підтримували, які закликали людей не піддаватися закликам комуністичних елементів і не їхати на захід, бо це послабить польські права на прикордонні землі. Ці заклики залишатися на своїх місцях, захищати польськість не лише апелювали до патріотичних настроїв, а й сильно резонували з природним прагненням залишатися «на своєму місці»<sup>54</sup>.

Зважаючи на активний опір поляків, органами НКДБ станом на 9 січня 1945 року було заарештовано 772 особи польської національності, серед яких були не тільки селяни, а й інженери, професори, лікарі, священники, артисти тощо<sup>55</sup>, що свідчить про значно ширше коло осіб польської національності, які підлягали виселенню, у порівнянні з тим колом осіб, яких виселяли з території Холмщини, Підляшшя та Надсяння. Після їх арештів їм було висунуто ультиматум – або виселяєтесь, або перебуваєте під арештом. Одночасно з цим, слід наголосити на посиленні агентурної роботи зі сторони радянської влади, яка спрямовувалась на виявлення осіб, які агітують польське населення протистояти переселенню. Була видана відповідна вказівка вищого керівництва щодо ув'язнення всіх осіб, які перешкоджають своїми діями переселенню поляків до Польщі, при цьому слідство стосовно таких осіб відбувалось у прискореному порядку. Як свідчать статистичні дані, лише за один тиждень у січні 1945 року радянські репресивні органи затримали майже 6 тис. осіб польської національності<sup>56</sup>. При цьому репресії відбувались не тільки на

<sup>53</sup> Самборський Є. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: порівняльний аналіз. *Rocznik przemyski, historia*. 2013. №3. С. 182.

<sup>54</sup> Winkler A. Wysziedlenie Polaków ze Lwowa w 1946 roku. Sowietci nie mieli żadnej litości. *Wielka Historia*, 2019. URL: <https://wielkiahistoria.pl/wysziedlenie-polakow-ze-lwowa-w-1946-roku-sowieci-nie-mieli-zadnej-litosci/> (дата звернення: 26.09.2025).

<sup>55</sup> Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. нові документи і матеріали. Київ 1998. С.203.

<sup>56</sup> Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 (październik 1944 – lipiec 1945), red: H. Czarnocka, K. Iranek-osmecki, W. otocki, Londyn 1981. S. 231-232.

території міста Львів, а й на інших західноукраїнських землях. Таким діями радянська влада намагалась не тільки пришвидшити переселення поляків, а й наростити польсько-українські ворожі настрої.

Тим, кого не затримали, погрожували тим. Місцеві чиновники заявляли, що якщо поляки не вирішать їхати на захід, вони поїдуть на схід, і пам'ять про депортації 1939-41 років робила цей аргумент надзвичайно дієвим. Паралельно з реєстрацією для виїзду відбувалися примусові перевезення вглиб СРСР, зокрема на шахти Донбасу, що також посилювало тиск на поляків. Робилося все можливе, щоб зробити життя у Львові неприємним, або навіть неможливим для польських мешканців. Скасування польської освіти було лише верхівкою айсберга. Поляків звільняли з роботи, а зрештою навіть викидали з квартир. Як розповідає Томаш Станчик у своїй книзі «Останні роки польського Львова»: «Одним із методів тиску на поляків було позбавлення їх житла. Кватири виділялися новим орендарям, а цілі сім'ї виселялися, якщо вони не звільняли житло протягом 48 годин. Полякам навіть не дозволялося забирати з собою меблі, які потім розграбовували нові мешканці»<sup>57</sup>.

Вагомий вплив на прискорення процесу депортації поляків з українських земель до Польщі відіграв приїзд відомого на той час у Польщі політика С. Грабського до Львова. На зустрічі з представниками Союзу польських патріотів йому, все ж таки, вдалось довести його представникам необхідність переселення. При цьому С. Грабський аргументував тим, що під час його зустрічі з Й. Сталіним, яка відбулась у Москві, він доклав максимум зусиль, аби місто Львів залишилось у складі Польщі, проте йому це не вдалось<sup>58</sup>. Після цього спостерігався перемінний успіх у процесі виселення поляків з українських територій до Польщі, який був помітним з осені 1945 року. Однак і тут депортація гальмувалась завдяки тому, що місцева влада протистояла швидкому переселенню, обґрунтовуючи свої дії тим, що у разі швидкого виселення не буде кому збирати врожаю.

<sup>57</sup> Stańczyk T. Ostatnie lata polskiego Lwowa. Wydawnictwo Fronda, 2019. S. 120.

<sup>58</sup> Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках XX ст. історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ, 2005. С. 242-243.

І тільки на останньому етапі переселення поляків, який припав на квітень – червень 1946 року, спостерігались найбільш швидкі темпи депортації. Причиною цьому стало те, що органи радянської влади успішно зламали опір Римо-католицької церкви, яка мала значний вплив на польське населення. Зважаючи на те, що у квітні-травні 1946 року радянською владою було організоване успішне переселення римо-католицького духовенства, кожен ешелон, який спрямовувався на «евакуацію» останнього, вивозив одночасно й 40-50 вагонів пересічних поляків<sup>59</sup>.

Ті, хто пережив ті події, зберегли гнітючі враження про останні години перед від'їздом та саму подорож. Деякі з них записували свої спогади, і сьогодні вони залишаються цінним джерелом для розуміння трагедії тих часів. Зокрема, напередодні виїзду з Тернополя, 22 травня 1946 року, місцевий вікарій, отець Юзеф Анчарський, зазначив: «Ми вирушаємо завтра. Є транспорт. На станції чекає довгий поїзд вагонів. Ці вагони гидкі та брудні. Критих і закритих мало, більшість з них відкриті, які зазвичай використовуються для перевезення вугілля, каміння чи цегли для будівництва будинків. Найгірші – зовсім голі, без жодних бортиків. А в них мають поїхати цілі родини зі своїми речами, з коровами, кінями, свинями, курми та всім, що вони могли взяти з собою. Також з кормом для худоби. Як вони збираються все це розмістити? Місця неймовірно мало. Але люди все одно раді, що нарешті мають ці вагони. Дехто чекає на них тижнями, таборуючи в хатинах біля колій. Під час завантаження панує неймовірне хвилювання та величезні людські труднощі. [...] Ми маємо вирушати сьогодні ввечері. Це останній день нашого перебування в цьому місті та на цій землі. Остання свята меса в нашій церкві. І нам кажуть, що ми їдемо назавжди, що Польща ніколи сюди не повернеться. Ми залишаємо це Богові та Його... Ми тут тепер не маємо права голосу. Що є, те є. Вони викидають нас насильством, силою та різаниною»<sup>60</sup>.

<sup>59</sup> Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 (październik 1944 – lipiec 1945), red: H. Czarnocka, K. Iranek-osmecki, W. ostocki, Londyn 1981. S. 231-232.

<sup>60</sup> Chajko G. Ekspatriacja. Przymusowe przesiedlenia Polaków do „nowej Polski”. Biuletynu IPN, 2021. №1. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/ziemie-odzyskane/110058,Ekspatriacja-Przymusowe-przesiedlenia-Polakow-do-nowej-Polski.html> (дата звернення: 26.09.2025).

Транспорти експатріантів вирушали у багатотижневу подорож у невідоме. Вони переважно досягали відвойованих територій Польщі, де райони, спустошені через вигнання німців, потребували нових господарів. Найбільші групи прибували з прикордонних із Польщею територій та прямували переважно до Верхньої Сілезії, досягаючи Вроцлава. Часто траплялося, що поляки з певного прикордонного міста разом зі своїм пастором повністю заселяли колишнє німецьке місто та починали нове життя. Значно менше транспортів вирушало з інших прикордонних регіонів, оскільки ці землі, за винятком Віленського краю, були менш заселені поляками. Порівняно мало людей також покинули Волинь у цей час, оскільки багато поляків були там убиті або переселилися за річку Буг.

Як свідчать польські джерела, це переселення відбувалося в жахливих умовах. Його можна порівняти з депортацією кількох мільйонів голів худоби. Не було вагонів для перевезення. Тривале очікування транспорту на залізничних станціях, навіть у зимові місяці під укриттями. Довге перетягування вагонів та багатоденні зупинки на різних залізничних коліях. Нелюдські муки для хворих та людей похилого віку, матерів з маленькими дітьми, які вмирають дорогою від виснаження, дискомфорту та хвороб. Все це окремий розділ у знищенні польської нації пекельним Радянським Союзом<sup>61</sup>.

Таким чином, переселення поляків з українських територій – це важливий етап реалізації масштабної політики радянської влади, яка спрямовувалась на зміну етнічної мапи прикордонних територій. Правова підстава такого переселення – угода від 9 вересня 1944 року, яка офіційно передбачала «добровільний» обмін населенням, проте на практиці все відбувалось далеко не так. Незважаючи на закріплені в угоді домовленості, процес депортації був набагато тривалішим та супроводжувався рядом ускладнень: навмисним гальмуванням процесу депортації евакуаційними комісіями, непокрою з боку польського підпілля та духовенства, активним опором населення, яке не бажало полишати свої домівки. Різні форми тиску зі

<sup>61</sup> Chajko G. Ekspatriacja. Przymusowe przesiedlenia Polaków do „nowej Polski”. Biuletynu IPN, 2021. №1. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/ziemie-odzyskane/110058,Ekspatriacja-Przymusowe-przesiedlenia-Polakow-do-nowej-Polski.html> (дата звернення: 26.09.2025).

сторони радянської влади, якими остання прагнула прискорити депортацію, а також злам опору Римо-католицької церкви дозволили радянській владі, хоч із затримкою, але реалізувати задумане. При цьому слід відзначити, що переселення поляків з українських територій було не менш складним, ніж переселення українців з території Холмщини, Підляшшя та Надсяння, про що свідчать як складні умови переїзду, так і поселення. І як наслідок, депортація поляків з території України – це ще одна трагічна сторінка історії України та Польщі, яка навіки лишила глибокий слід у пам'яті депортованих поколінь.

### **Підсумки до Розділу II**

У другому розділі було розкрито багаторівневий механізм проведення переселенсько-депортаційних акцій, їхню динаміку та основні етапи. Науковий аналіз підтверджує, що формально проголошений добровільний характер переселення українців з Польщі та поляків з УРСР повністю суперечив реальній практиці.

Проаналізована періодизація Є. Місила дозволила виділити п'ять етапів депортаційних заходів, у межах яких чітко простежується перехід від умовної добровільності до відкритого, систематичного і збройного примусу. Перші спроби організації переселення зустріли активний спротив місцевого населення, що й стало підґрунтям для залучення військових підрозділів, силових структур та запровадження репресивних адміністративних заходів.

Установлено, що польська влада, діючи відповідно до інтересів прокомуністичного уряду та союзного радянського керівництва, застосовувала широкий спектр засобів тиску: від економічних санкцій і призову до війська до каральних дій Корпусу внутрішньої безпеки, підрозділів Війська Польського та озброєних формувань, що прагнули «очистити» прикордонний регіон від українського населення. Методи, застосовані під час депортацій 1944–1946 років, стали фактичною підготовкою до ще масштабнішої операції «Вісла» 1947 року.

Характерною рисою депортацій було масове насильство: знищення українських сіл, пограбування, побиття, арешти, убивства, примусове

переселення цілими громадами. Багато українців, що все ж погоджувалися на виїзд, опинялися у вкрай важких умовах транспортування та облаштування на нових землях. Часті випадки самовільних повернень свідчать про незадовільні умови життя на території УРСР у перші роки після переселення, а також про сильний психологічний зв'язок людей з рідною землею.

Паралельно здійснювалося і переселення поляків з території УРСР, однак його масштаби спочатку були значно меншими через транспортні труднощі, недостатність житлового фонду та небажання частини переселенців залишати українські території. Згодом радянська влада активізувала процес переселення поляків, застосовуючи подібні адміністративні стимули та тиск.

У результаті встановлено, що переселенсько-депортаційні акції 1944–1947 років були системно організованими, цілеспрямованими та мали виразний етнополітичний характер. Їхньою ключовою метою стало етнічне перепрофілювання прикордонного регіону, усунення потенційних осередків національно-визвольного руху та зміцнення політичного контролю СРСР і ПНР над новими кордонами.

## РОЗДІЛ III. НАСЛІДКИ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКО-ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

### 3.1. Демографічні та соціально-економічні наслідки

Переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років – це одне із масштабних явищ у новітній історії Східної Європи, яке змінило життя мільйонів людей, а також внесло докорінні зміни в етнополітичний склад українсько-польського прикордоння. Перебіг цих акцій, їх етапи, механізми та способи здійснення досліджені доволі детально, однак питання демографічних та соціально-економічних наслідків досі залишається майже не висвітленим, хоча в результаті переселенсько-депортаційних процесів 1944-47 років відбулись помітні зміни у формуванні нових етнічних конфігурацій, сформувались мононаціональні регіони, змінилась структура зайнятості, моделі господарювання та соціальна мобільність населення. Крім цього, слід відзначити значний вплив вимушеної депортації на здатність переселенців інтегруватись у нове середовище, відновити життєдіяльність, адаптувати усталені форми господарювання до нових умов. Все це вказує на те, що переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років – це не лише один із засобів державної політики, але й глибокий цивілізаційний злам, що став причиною цілого ряду демографічних та соціально-економічних трансформацій.

У першу чергу, слід відзначити те, що наслідком переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років стало те, що відбулась помітна перебудова етнічної структури прикордонних українсько-польських територій. Регіони, які століттями були заселені змішаним українсько-польсько-єврейським населенням, було перетворено на майже моноетнічні. «Після виселень у Львові залишилося тільки 10 000 поляків»<sup>62</sup>, – підраховує Т. Станчик у своїй книзі «Останні роки польського Львова». Незважаючи на це, немає сумнівів, що операція з переселення була майже повністю успішною. Понад 90% польських жителів міста виїхали. Загалом з усієї Львівської області було переміщено 85 235 польських сімей, загальною кількістю 218 711 осіб<sup>63</sup>. У свою чергу,

<sup>62</sup> Stańczyk T. Ostatnie lata polskiego Lwowa. Wydawnictwo Fronda, 2019. S. 121.

<sup>63</sup> Winkler A. Wsiedlenie Polaków ze Lwowa w 1946 roku. Sowietci nie mieli żadnej litości. Wielka Historia, 2019. URL: <https://wielkahistoria.pl/wsiedlenie-polakow-ze-lwowa-w-1946-roku-sowieci-nie-mieli-zadnej-litosci/> (дата звернення: 26.09.2025).

виселення українців із Закерзоння помітним чином сприяло полонізації цих територій.

У цілому ж, цифри щодо загальної кількості депортованих українців та поляків різняться в різних джерелах. Український інститут національної пам'яті офіційно оприлюднює наступні цифри:

- близько 750 тисяч українців, яких було переселено з Польщі;
- майже 790 тисяч поляків та євреїв, яких було переселено з українських територій<sup>64</sup>.

Переселенсько-депортаційні акції неминуче призвели до скорочення загальної чисельності населення, спричиненого не лише переміщенням, але й поганими умовами переселення. Зокрема, погоджуємось з цього приводу із позицією Я. Галика, який відзначав, що репресії у вигляді депортації були обтяжені позбавленням життя тисяч людей шляхом вчинення масових вбивств та брутального терору, значними фізичними втратами внаслідок довготривалості транспортування людей з дітьми в нелюдських умовах товарних поїздів, фізичними втратами від голоду, злиднів, морально-психологічних травм та стресів під час депортації<sup>65</sup>.

Переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років призвели до виникнення дисбалансу віково-статевої структури, причиною чого слугувало те, що переселення відбувалось сім'ями, в яких після Другої світової війни залишались переважно жінки, старі люди та діти, чоловіки ж перебували у лавах армії, значна частка їх загинула, як внаслідок воєнних дій, так і внаслідок репресій радянської та польської влади, а також перебувала у полоні у німців.

Переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років призвели до вимушеної урбанізації та зміни типу розселення. Зокрема, значна частка поляків, яких депортували з українських територій, була розміщена в колишніх німецьких містах Нижньої Сілезії, Померанії, Вроцлавського воєводства, що збільшило

<sup>64</sup> Пам'ятаймо про депортації 1944–1951 років. Український інститут національної пам'яті, 2019. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv> (дата звернення: 27.09.2025).

<sup>65</sup> Галик Я. Тотальне вигнання українців-автохтонів з їх етнічних земель у Польщі в 1944-1951 рр.: необхідність засудження злочину та відновлення історичної правди. Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любашівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Львів: Левада, 2018. С. 17.

питому вагу міського населення завдяки переселенцям. Натомість, українців, депортованих із польських територій, найчастіше розселяли в колгоспних селах чи малих робітничих селищах, до яких польські українці були не готові. Зокрема, як відзначав у своїх спогадах П. Куделя, його рідні йти в колгосп не захотіли, батько працював на транспорті, при першій же нагоді перевіз свою сім'ю до Рівного<sup>66</sup>.

Внаслідок переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років відбулось також порушення традиційної сімейної структури – усталені родинні зв'язки руйнувались. Сім'ї близьких родичів часто розселяли у різні населені пункти, часто далекі один від одного. Через триваючу війну, арешти, перебування у полоні багато чоловіків після повернення додому не знайшли свої сім'ї, лише частина з них змогла відшукати рідних та возз'єднатись із сім'єю. Зокрема, як свідчать спогади Г. Косюра, його батько на час депортації перебував у німецьких концентраційних таборах, а після повернення у своє село Ганськ у червні 1945 року не знайшов там своєї сім'ї, бо її було виселено до УРСР у 1944 році. Проте, знайшовши старшу сестру своєї дружини, яка ще не була виселена на той час, він дізнався про місцезнаходження своєї сім'ї і з часом, після оформлення потрібних документів, він зміг приїхати до своїх у село Новоселівку Криворізького району Дніпропетровської області<sup>67</sup>.

Масові переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років призвели до ряду соціально-економічних трансформацій, які мали різні наслідки. Зокрема, перше, на чому слід зупинитись, це занепад традиційних форм господарювання українців та поляків внаслідок їх виселення. Села, з яких виселили людей, фактично обезлюдніли, оброблювані раніше землі почали занепадати, багато худоби залишилось без нагляду, ремісничі промисли занепали.

Покинуте майно переселенців – житло, худоба, реманент, запаси харчів – були розграбовані місцевими жителями чи військовими, частина перейшла у державну власність. Українським переселенцям з польських територій не

<sup>66</sup> Куделя П. Позбавлені рідної землі. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. С. 198.

<sup>67</sup> Косюр Г. Історія повинна відкрити правду. Холмщина. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. С. 30.

надали обіцяного власного житла на нових територіях, а підселення до місцевих жителів спричиняло ще більше проблем для переселенців та змушувало їх вирішувати питання житла самотійно. Хоча умови поселення депортованих з українських територій поляків були в рази кращими, окремі з них навіть були поселені у колишніх німецьких маєтках, що створювало «ефект соціального підвищення», однак селяни, депортовані із західноукраїнських територій, не мали ресурсів для утримання такого житла і це також створювало для них проблеми на новому місці.

Внаслідок переселенсько-депортаційних акцій виник дефіцит робочої сили, який неминуче відобразився на зборі врожаю, промисловій відбудові та економічному розвитку прикордонних українсько-польських територій. Для більшості переселенців депортація стала причиною соціального падіння: ремісники та міські службовці ставали селянами, а селяни – найманими робітниками. Багато з них не мали потрібних для нових умов проживання навичок, що призвело до виникнення безробіття, бідності та голоду. На території УРСР додатковим тягарем стали податкові зобов'язання, обов'язкові трудові повинності та примус до вступу у колгоспи.

У Польщі переселенці з України отримували статус репатріантів, проте, одночасно з цим, вони вважались чужими серед місцевого населення. До них ставились вороже, що призводило до виникнення соціальної напруги. Не кращою була ситуація й на території УРСР. Українців, яких депортували з польських територій, часто називали «ляхами» або «бандерівцями», що створювало дискримінаційні бар'єри у працевлаштуванні та побуті. Звісно, були й виключення, однак переважна більшість випадків переселення мала саме такі наслідки.

Таким чином, можна сказати, що для переселенців наслідки депортаційно-переселенських акцій 1944-47 років були переважно негативними, для них це була втрата соціального статусу, майна, ресурсів для виживання та надії на краще майбутнє. Тоді як для влади це мало позитивні наслідки – вона не тільки змогла створити моноетнічні поселення в

прикордонній зоні, але й задовільнити свої економічні інтереси шляхом колонізації нових територій та їх індустріалізації.

Таким чином, переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років спричинили глибокі демографічні та соціально-економічні перетворення, які мали довготривалий вплив. Примусове переміщення сотень тисяч українців та поляків призвело до докорінної зміни етнічної структури прикордонних україно-польських територій, перетворивши багатонаціональні простори на відносно моноетнічні. У районах, з яких виселяли українців та поляків, настала демографічна депопуляція та спостерігався економічний занепад, тоді як в місцях поселення виникало демографічне перенасичення, брак житла та роботи. Значна частина переселенців втратила свій соціальний статус, втративши нажите майно, господарську самостійність та професійний статус. Українці часто опинялися в степу, де сільськогосподарська робота вимагала зовсім іншого підходу, ніж та, звідки вони приїхали. Багато сімей копали землянки, щоб знайти житло, оскільки їм було відмовлено в житлі, обіцяному радянською владою. Крім того, тих, хто століттями обробляв власну землю, змушували працювати в колгоспах. Полякам у Польщі надавався доступ переважно до колишніх німецьких будинків та ферм. Крім того, вони мали свободу пересування в межах Польщі та мали право вести власний бізнес. Однак обидві групи боялися говорити про те, хто вони та звідки походять. Обидві групи називали бандерівцями, де б вони не опинилися (так, поляками також), а тих, хто переселився до Польщі, часто називали москвофілами. Обоє втратили зв'язок з родичами, які з різних причин не були в так званих евакуаційних поїздах. Вони також втратили своє майно та доступ до могил своїх близьких. Їх вирвали з землі, де вони народилися і де їхні предки жили століттями. У своєму новому домі їм довелося починати життя з нуля. Обоє досі сумують за своїми домівками, містами та селами, де народилися вони та їхні батьки. Обоє вірили, що все скоро заспокоїться, і вони повернуться додому. Але цього так і не сталося. Більшість із них навіть не мали можливості відвідати рідні міста. Все це говорить про те, що шляхом проведення переселенсько-депортаційних акцій

1944-47 років держави реалізували свою складну політику, не зважаючи при цьому на те, яких жертв завдає ця політика пересічним громадянам.

### **3.2. Ставлення українського та польського населення до депортації**

Відношення польського та українського населення до депортації найбільш доречно розглянути крізь призму спогадів переселенців. Зокрема, як відзначає Ю. Боднарчук, «спогади переселенців про втрачену батьківщину, умови їх розселення й адаптації є неупередженим доповненням історичного дослідження, що нерідко дає підстави підтвердити або піддати сумніву висновки, зроблені науковцями». Прямі наративи очевидців дозволяють відтворити не лише хронологію подій, а й внутрішній світ людей, які стали жертвами насильницької політики виселення<sup>68</sup>..

Сподівання урядів СРСР та Польщі на позитивне сприйняття населенням звістки про переселення виявилися марними. Українці, яких мали відправляти до УРСР, не хотіли виїжджати так само, як і поляки. Примітно, що спротив українського населення був не просто реакцією на загрозу втрати житла чи майна — він був морально-психологічною відповіддю на відчуття несправедливості та порушення природного зв'язку людини з рідною землею. Для більшості селян простір села, могили предків, церковна громада становили ядро їхньої самоідентифікації, тож вимога раптово покинути все це сприймалася як акт насильства над особистою гідністю.»

Українське населення категорично не бажало визнавати кордони, про які держави домовилися між собою. Наприклад, мешканці села Галучків заявили: «Ми не бажаємо не тільки їхати, але й слухати, нам нікуди їхати, у нас Україна тут». Представники влади намагалися використати священника із с. Гломча для проведення агітації за переселення. У відповідь він рішуче відповів: «Ви можете їхати, а в нас батьківщина тут і їхати ми не збираємось». Ці слова свідчать про те, що переселення сприймалось як протиприродне втручання у життя громади, а духовні лідери, які традиційно мали вплив і авторитет,

<sup>68</sup> Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944-1947): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Тернопільський національний економічний ун-т. Тернопіль, 2009. С. 36.

відкрито ставали на бік населення, відмовляючись легітимізувати політику депортацій.

На нашу думку, іншої реакції від населення годі було очікувати, що цілком підтверджують спогади очевидців. Для селянства етнічних українських територій Західної Бойківщини, Холмщини, Надсяння чи Лемківщини втрата рідного дому була рівнозначна втраті основного життєвого сенсу, адже традиційна культура ґрунтувалася на тягlostі поколінь та зв'язку з землею. Масове переселення руйнувало не лише матеріальне життя людей, а й їхнє уявлення про власну ідентичність, майбутнє та соціальну стабільність.

На час проведення евакуаційних заходів Ганні Романів був 21 рік. Вона так описує події: «Вони повідомляли, що будуть переселяти, то були розмови, дуже організовували, то страшне було. 1945 року нас переселили. І найгірше, що "все залишайте". Нас десь місяць часу перевозили. Бо поки до кордону довели, потім від кордону почали їхати і їхати, а вони нас везли до Росії». Такі свідчення показують, що депортація була не одномоментним актом, а тривалим процесом виснаження, невідомості й страху. Подорож у забитих вагонах, довгі зупинки, нестача їжі, хвороби — усе це поглиблювало травматичний досвід і формувало відчуття повної безпорадності перед владою.

Катерина Суходольська потрапила в останню хвилю переселення. У 15-річному віці вона разом із сім'єю переїхала до Хоросткова. Довгий час хвиля депортації оминала їхнє селище Висоцько, але врешті до села заїхали польські військові. Її розповідь яскраво ілюструє шоковий стан людей, які навіть не мали часу зібрати найнеобхідніше, а раптова поява військових створювала атмосферу паніки. Не менш показовими є дитячі страхи Катерини — питання, чи будуть «стріляти», що свідчить про відчуття небезпеки, яке супроводжувало весь процес виселення.

Катерина згадує, що поляки, які їх супроводжували, «були якісь добрі», але водночас описує умови на новому місці: «все голо, не мали, що їсти... ходили на спиртзавод, крали бараболю змерзлу». Це свідчить, що навіть там, де солдати проявляли елементи людяності, сама система депортації призводила до тяжких матеріальних і психологічних страждань. Депортовані часто опинялися

в напівзруйнованих господарствах, без необхідних засобів до життя, що спричиняло голод, хвороби й ще більш глибоку дезорієнтацію.

Зокрема, як писав у травні 1946 року Р. Гансінець, один зі львів'ян, які неохоче виїжджали: «Вони агітують проти нас, як колись організовували полювання на рабів (...). Якщо буде транспорт, а добровольців не вистачить на квоту, ополчення забиратиме паспорти людей на площах та вулицях...». Розповідь Гансінця наголошує на тому, що навіть у містах, де населення було більш мобільним і звиклим до змін, депортація сприймалася як примусова акція, а не як «добровільна евакуація». Втрата паспорта означала фактичне позбавлення свободи — люди ставали заручниками рішень влади.

Такий спогад очевидця є прямим свідченням того, що відношення переважної частини польського населення українських земель до переселення було негативним, сповненим примусу, страху та відчаю. Багато польських селян також не хотіли залишати свої домівки у Західній Україні, попри обіцянки влади про «кращі умови» на теренах відродженої Польщі. Це показує, що масова депортація була загальною трагедією, яка не мала етнічних винятків. Зокрема, як писав у травні 1946 року Р. Гансінець, один зі львів'ян, які неохоче виїжджали: «Вони агітують проти нас, як колись організовували полювання на рабів (...). Якщо буде транспорт, а добровольців не вистачить на квоту, ополчення забиратиме паспорти людей на площах та вулицях і скаже їм забрати їх у комісії з евакуації. Там вони дізнаються, що їх зареєстрували для добровільного виїзду та повинні негайно отримати свої евакуаційні картки. Протести, лайки – все марно. Їм доводиться їхати та пакувати речі. Досить часто можна почути про людей, які вчиняють самогубство у зв'язку з від'їздом<sup>69</sup>.

Такий спогад очевидця є прямим свідченням того, що відношення переважної частини польського населення українських земель до переселення було негативним, сповненим примусу, страху та відчаю. Незважаючи на офіційну задекларованість «добровільного» переселення, на практиці таке

<sup>69</sup> Winkler A. Wsiedlenie Polaków ze Lwowa w 1946 roku. Sowietci nie mieli żadnej litości. Wielka Historia, 2019. URL: <https://wielkahistoria.pl/wsiedlenie-polakow-ze-lwowa-w-1946-roku-sowieci-nie-mieli-zadnej-litosci/> (дата звернення: 26.09.2025).

переселення відбувалось під тиском, з використанням всіляких маніпуляцій та відкритого насильства.

У свою чергу, переселенка з Польщі Е. Дзіпак так говорила про переселення на Одещину, що доволі красномовно відображає її ставлення до депортації: «Це було десь за місяць або два до переселення. На цих зборах сказали, що треба переселятися. Нам казали, що все вже готове, хати побудували, заходь і живи. Я дуже не хотіла переїжджати, у нас там вдома була хата своя, худоба, город. Все треба було кинути і їхати. Були й сльози, але вибору не було. Москалі казали, якщо хтось не поїде, заберуть на машину і в Сибір «білих ведмедів пасти»»<sup>70</sup>.

На основі цього свідчення можна відзначити наступне: переселення не сприймалось як добровільне, незважаючи на офіційну риторику влади. У словах Е. Дзіпак простежується емоційний спротив, страх і небажання залишати рідний дім, вона прямо говорить про те, що дуже не хотіла полишати рідний дім. У її словах простежується присутність обману та пропаганди, адже влада запевняла, що вже все готове для переселення, а насправді виявилось, що це не так, що вказує на свідоме маніпулювання очікуваннями людей. Рішення про переїзд приймалось під тиском та погрозами, фактично виселення відбувалось під загрозою репресій. Також це свідчення свідчить про надзвичайно тяжкий стан переселенців, вони переживали депортацію як особисту трагедію, втрату коріння, гідності та стабільності.

Слід відзначити також і те, що за словами Г. Косюра, П. Куделя та М. Семчука, їх родини також не бажали переселятись. Зокрема, як говорив з цього приводу П. Куделя: «Від добра рідної землі не залишають, але великого вибору не було»<sup>71</sup>. Це також є прямим свідченням того, що жодного наміру переселятись його родина не мала, однак постійний тиск зі сторони влади, місцевого польського населення не залишали їй іншого вибору.

<sup>70</sup> Без права повернення додому: етапи депортації українців у 1944-1951 роках. Район.IN.UA, 2025. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/739953-bez-prava-povernennya-dodomu-etapi-deportatsii-ukraintsiv-u-1944-1951-rokakh> (дата звернення: 27.09.2025).

<sup>71</sup> Куделя П. Позбавлені рідної землі. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. С. 197.

Про небажання виїжджати відзначав в особистому інтерв'ю і М. Семчук, який говорив про те, що його батько до останнього будував будинок, який було знищено війною. Це красномовне свідчення того, що українці-холмщаки прагнули жити на своїх землях і продовжували будувати своє життя на них до останнього – аж поки умови не стали настільки нестерпними, що виїзд більше не розглядався як неможливий.

Слід відзначити також і згадку Г. Косюра про те, що сім'я його тітки не була переселена разом із їх сім'єю, адже вони до останнього не бажали переселятись і навіть ночували в полі, боячись нічних набігів поляків та смерті, яку вони несли за собою<sup>72</sup>. І хоча доля переселення не оминула сім'ю тітки у 1947 році під час операції «Вісла», таке відкрите небажання їхати будь-куди якнайкраще свідчить про ставлення населення до депортації, незважаючи навіть на її примусовий характер.

Таким чином, за свідченнями безпосередніх учасників подій можна з упевненістю сказати, що як українське, так і польське населення сприймало депортацію не як добровільний акт, а як вимушене вигнання. Переважна частина як українців, так і поляків прагнула залишитись на своїх землях до останнього, а рішення про виїзд приймалося під тиском погроз, насильства та залякування.

### **3.3. Історична пам'ять, правова оцінка та сучасна інтерпретація подій**

Депортації, здійснені у 1944-47 роках радянською та польською владою, залишили глибокий слід не лише в демографічній та соціальній історії польсько-українського прикордоння, а й у історичній пам'яті постраждалих народів. Історична пам'ять – це своєрідна сукупність уявлень національної спільноти про її власне минуле. І тільки наявність однозначності у цих уявленнях та оцінках певних історичних подій дозволяє досягти консолідації суспільства. Проблематика відтворення та збереження історичної пам'яті

<sup>72</sup> Косюр Г. Історія повинна відкрити правду. Холмщина. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. С. 30.

особливо гостро постає в тих суспільствах, які перенесли колективну історичну травму, знаходячись у стані колоніальної залежності<sup>73</sup>.

Для багатьох українців та поляків, чиї сім'ї були примусово переселені, пам'ять про депортації є не абстрактним історичним фактом, а живою родинною історією, що передається з покоління в покоління. Ця пам'ять зберігає біль розлуки з рідною землею, втрату майна, досвід насильства та відчуження. У різних національних спільнотах ці події часто інтерпретуються по-різному, що породжує «війни пам'ятей» та ускладнює міждержавний діалог. Подолання цих розбіжностей вимагає вироблення спільного, критичного погляду на минуле, який би базувався на історичній правді, а не на політичній доцільності.

Критичним етапом у формуванні консолідованої суспільної думки є офіційна правова оцінка подій. Депортації 1944–1947 років сьогодні кваліфікуються істориками та юристами як злочини проти людяності, етнічні чистки та форма геноциду. Правова оцінка полягає у офіційному визнанні державами (Україною та Польщею) примусового, позасудового характеру цих переселень.

Визнання є основою для реабілітації жертв, їхніх нащадків та, у деяких випадках, для можливості компенсації за втрачене майно. Правова оцінка чітко покладає відповідальність за ці дії на тоталітарні радянський та комуністичний польський режими, а не на народи.

Сучасна інтерпретація цих подій спрямована на подолання взаємних звинувачень та побудову довіри між народами. Вона наголошує на спільному досвіді жертв тоталітаризму. Сьогодні діалог між українськими та польськими істориками, громадськими діячами та урядами фокусується на питаннях вшанування пам'яті, освіти та використанні цього трагічного досвіду як уроку для майбутніх поколінь про неприпустимість етнічної ненависті та насильства.

Таким чином, історична пам'ять, підкріплена однозначною правовою оцінкою та сучасною інтерпретацією, що сприяє діалогу, стає потужним

<sup>73</sup> Гурик М. І. Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації: монографія / Т. В. Гончарук, Н. В. Гнасевич, М. І. Гурик [та ін.] ; кер. авт. кол. О. М. Рудакевич. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. С. 90.

інструментом консолідації суспільства та основою для міцного українсько-польського примирення.

На думку М. Гурик та Л. Приймич, одна із найбільш трагічних подій в українській історії XX століття – це переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років, внаслідок яких українців з Польщі переселили до УРСР. Автори наголошують, що «аналіз офіційних документів, спогадів і поточної періодики України та Польщі дають підставу вважати депортації українців з прикордоння як конфлікт історичної пам'яті сусідніх народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути»<sup>74</sup>.

Протягом десятиліть тема переселення українців та поляків у 1944-47 роках замовчувалася або представлялася виключно крізь призму «добровільного обміну населенням», що перешкоджало критичному осмисленню цих подій. Лише наприкінці XX століття почав формуватися відкритий дискурс, у якому депортації почали розглядати як форму примусового переміщення населення, що має ознаки етнічних чисток або державного насильства.

У сучасному українському праві депортації українців з Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини вважаються актами репресивної політики тоталітарного режиму, що створює основу для символічної реабілітації жертв. 16 липня 2025 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки»<sup>75</sup>, який набуде чинності 30 січня 2026 року.

<sup>74</sup> Гурик М., Приймич Л. Трагедія Лемківщини в контексті відновлення історичної пам'яті українців(на основі спогадів переселенців з с. Репедсьянокського повіту Жешівського воєводства, Польща). Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті», 11-12 червня 2020 року. Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 298-299.

<sup>75</sup> Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки. Закон України від 16.07.2025 № 4540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4540-IX#Text> (дата звернення: 27.09.2025).

Примусове переселення етнічних українців з Польщі до УРСР було визнано незаконним та злочинним діянням, що порушує права людини. Було зазначено, що рішення про це було прийнято у 1944 році комуністичними тоталітарними режимами<sup>76</sup>. Ухваленим у липні законом передбачається визнання примусового переселення українців з Польщі до УРСР у 1944-51 роках депортацією, тобто насильницьким переселенням народів, національних меншин та осіб у відповідності до їх національної ознаки з місць постійного проживання останніх на підставі рішень, ухвалення яких відбувалось не лише радянською, але й польською владою, у тому числі на підставі міжнародних договорів. Даним Законом також було розширено коло осіб, яких відносять до «депортованих»: тепер це ще й особи, які набули українського громадянства та входять до числа осіб українського етнічного походження з територій, де знаходились компактні поселення українців та які станом на той час входили до складу Польської Республіки. Основне, що дасть цей Закон – це те, що громадяни України, що були депортовані з території Польщі у 1944-51 роках, тепер матимуть право на отримання від держави компенсації вилученого внаслідок депортації майна, одержання державної допомоги на будівництво власного житла, право на пільги у сфері отримання земельних ділянок тощо. Крім того, особи, яких було депортовано із Польщі у 1944-47 роках, можуть розраховувати на одноразову фінансову допомогу. На її отримання можуть розраховувати як самі депортовані, так і їх нащадки (адже значна частина з тих осіб, які були депортовані, не дожили до сьогоднішніх днів). Розмір та порядок призначення і виплати цієї одноразової грошової допомоги встановлюється КМУ в окремому порядку.

Слід відзначити й те, що Законопроект було подано до Ради у вересні 2019 року з нагоди 75-ї річниці масового примусового переселення українців, які проживали в історичних регіонах Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Любачівщини, однак тільки у 2025 році відбулось його прийняття.

<sup>76</sup> Бодальська Б. Україна: Незаконне вигнання українців з Польщі після війни. Euractiv.PL, 2025. URL: <https://euractiv.pl/section/demokracja/news/ukraina-powojenne-wysiedlenie-ukraincow-z-polski-bezprawiem/> (дата звернення: 27.09.2025).

Крім цього, слід відзначити, що відповідно до постанови Верховної Ради України від 18 грудня 2018 року відзначається День пам'яті примусового виселення українців у 1944-1951 роках (відзначається кожної другої неділі вересня).

У сучасному українському праві депортації українців з Холмщини, Підляшшя та Надсяння вважаються актами репресивної політики тоталітарного режиму, що створює основу для символічної реабілітації жертв. У 2025 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 4540-IX від 16.07.2025 року щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки»<sup>77</sup>, який набуде чинності 30 січня 2026 року. Зазначеним Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 4540-IX від 16.07.2025 року до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 1223-VII від 17.04.2014 року було внесено зміни, які стосуються уточнення самого терміну «депортація», робиться акцент на незаконному та злочинному характері рішень радянської та польської влади. Розширено перелік осіб, які підлягають визнанню депортованими, із включенням переселених разом із вилученням майна, запровадженням спецпоселень та обмеженням прав. Важливою новелою є запровадження статті 7-1, яка гарантує одноразову грошову допомогу депортованим особам та їх спадкоємцям. Також Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» № 4540-IX від 16.07.2025 року уточнює повноваження Кабінету Міністрів щодо визначення порядку виплати цієї допомоги та приведення нормативних актів у відповідність до нових положень. Загалом зміни спрямовані на офіційне визнання та матеріальну,

<sup>77</sup> Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки. Закон України від 16.07.2025 № 4540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4540-IX#Text> (дата звернення: 27.09.2025).

правову та моральну реабілітацію примусово переселених українців.

Закон 2014 року визначав депортацію як «примусове переселення з національних міркувань народів, національних меншин та осіб з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих державними органами колишнього СРСР або союзних республік». Тепер у законі додається, що це визначення також застосовується до осіб, примусово переселених з Польщі, «у тому числі за міжнародними угодами між СРСР та Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР), яка входила до складу Радянського Союзу, з Польщею у 1944-51 роках». У попередній версії закону зазначалося, що Україна вважає депортації, здійснені на підставі рішень влади тодішнього СРСР та союзних республік, «незаконними та злочинними діями». Тепер цей розділ було змінено, щоб також перерахувати рішення, прийняті відповідно до міжнародних угод між СРСР/СРСР та Польщею у 1944-51 роках. У Законі зазначено, що він застосовується до «осіб, яких було примусово переселено у 1944-51 роках як осіб українського етнічного походження», і що ці переселення супроводжувалися конфіскацією майна та обмеженням політичних, соціальних, економічних та культурних прав.

Польська історична пам'ять, визнаючи трагедію депортацій, насамперед наголошує на складних умовах переселення поляків з Української РСР. Як наслідок, пам'ять про депортації залишається асиметричною, залежною від національного контексту.

Незважаючи на відмінності в інтерпретації, обидва суспільства зараз сприймають депортації як спільну історичну травму, що вимагає не лише історичного аналізу, а й етичного та правового розуміння. У цьому контексті важливим завданням сучасних наукових досліджень та політики пам'яті є поєднання національних наративів, сприяння діалогу замість взаємних звинувачень та визнання людського виміру трагедії поза політичною доцільністю.

Таким чином, депортаційні процеси 1944-47 років сьогодні розглядаються не тільки як історичний факт, а й як глибока морально-правова проблема, яка вимагає свого осмислення на рівні державної політики пам'яті.

Незважаючи на довготривале замовчування та виправдання цих подій у офіційних дискурсах радянської та польської влади, сучасна Україна зробила вагомий крок до юридичного закріплення переселенсько-депортаційних акцій актами репресивної політики та відновлення таким чином справедливості щодо осіб, яких було депортовано. Проте, певні відмінності у формуванні історичної пам'яті українців та поляків щодо цих подій не дозволяють консолідувати історичну пам'ять двох народів. Повна консолідація історичної пам'яті може мати місце тільки в тому випадку, коли обидва народи визнають переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років спільною трагедією та вийдуть за межі суто національних наративів. Все вище вказане свідчить про те, що ці акції є та ще довгий час залишатимуться предметом глибокого історичного аналізу, а також формуватимуть потребу для налагодження українсько-польського діалогу та формування зрілої колективної пам'яті.

Переселенсько-депортаційні акції 1944–1947 років стали однією з наймасштабніших гуманітарних трагедій у Східній Європі XX століття. Вони були пов'язані зі зміною державних кордонів після Другої світової війни та політикою тоталітарних режимів СРСР і Польщі щодо національних меншин, передусім українців у Закерзонні. Сьогодні ці події є важливою складовою історичної пам'яті українського народу, предметом міжнародно-правової оцінки та дискусій про історичну справедливість.

Після 1944 року внаслідок угод між СРСР і Польським комітетом національного визволення розпочалося «взаємне переселення» населення: поляків із території Західної України та українців із етнічних українських земель, що після війни опинились у складі Польщі (так зване Закерзоння).

Офіційно проголошене добровільним, воно фактично супроводжувалося тиском, залякуванням, військовими операціями, руйнуванням сіл, вбивствами й арештами. У цей період із Польщі до УРСР було депортовано близько 480 тисяч українців. Після завершення формальних переселень польська влада провела масштабну військово-поліцейську акцію, метою якої було «остаточно вирішити українське питання» та ліквідувати соціальну базу УПА. У ході операції близько 140 тисяч українців насильно розселили у північних та

західних землях Польщі, розпорошуючи їх поодинокими родинами. Це супроводжувалося арештами, численними смертями, конфіскацією майна та заборonoю повернення на рідні землі.

Пам'ять про переселення й депортації довго залишалася замовчуваною через політику СРСР та ПНР. Офіційна версія подавала ці акції як «обмін населенням», «гуманітарний захід» або «ліквідацію націоналістичного підпілля». Трагічні наслідки умисно приховувалися.

Після здобуття незалежності Україна почала відкрито вивчати ці події, повертати імена жертв, готувати наукові дослідження та меморіальні заходи.

Українська громада Польщі, зокрема лемківські товариства, активно працюють над збереженням пам'яті про операцію «Вісла», проводять щорічні поминальні заходи. Депортації стали символом національної трагедії та несправедливості, а водночас і свідченням стійкості української громади, яка зуміла зберегти мову, культуру та релігійні традиції, попри політику асиміляції.

Сучасна правова оцінка базується на міжнародних нормах про права людини та заборону депортацій. Примусове виселення цивільного населення без його згоди кваліфікується як депортація, заборонена міжнародними конвенціями. Масові депортації за етнічною ознакою можуть трактуватися як злочини проти людяності. Конфіскація майна та розпорошене розселення українців можуть розцінюватися як форма насильницької асиміляції.

Україна на державному рівні неодноразово закликала до повного політичного й морального визнання відповідальності за депортації 1944–47 років. Тема депортацій залишається чутливою, однак її вивчення та взаємне визнання історичної правди сприяють кращому порозумінню між народами та подоланню стереотипів.

Переселенсько-депортаційні акції 1944–47 років є складним історичним явищем, у якому поєдналися геополітичні інтереси великих держав, тоталітарні практики та трагедії сотень тисяч людей. Сучасна інтерпретація цих подій ґрунтується на визнанні їхнього насильницького характеру та загальнолюдської цінності прав людини.

Збереження історичної пам'яті про ці події є важливою умовою формування національної гідності українців, а їхня правова оцінка — кроком до відновлення історичної справедливості та розвитку конструктивного діалогу між Україною й Польщею.

### Підсумки до Розділу III

У третьому розділі було проаналізовано демографічні, соціально-економічні та культурні наслідки депортацій, а також особливості їхнього відображення в історичній пам'яті українського та польського народів.

Демографічні наслідки були вкрай масштабними. Депортації істотно змінили етнічну карту регіону: у Польщі різко скоротилася частка українців, а в західних і північних воєводствах сформувалися нові змішані громади, відірвані від власних історичних територій. Аналогічно в УРСР з'явилися великі компактні масиви переселених українців, які змушені були адаптуватися до нових соціально-економічних умов.

Соціально-економічний вимір наслідків виявився багатограним. Частина переселенців отримала можливість інтегруватися у господарське життя нових регіонів, однак для більшості цей процес був складним і тривалим. Значні труднощі виникали через дефіцит житла, відсутність обіцяних земельних ділянок, слабку інфраструктуру, конфлікти з місцевим населенням та загальний рівень післявоєнної бідності.

Дослідження ставлення населення до депортацій дозволило встановити, що як українці, так і поляки переважно сприймали ці події як акт насильства та несправедливості. Попри офіційну риторику «добровільності», переселення розглядалося людьми як примусове вигнання, що супроводжувалося глибоким психологічним травматизмом, відчуттям втрати домівки, розривом міжпоколінних традицій та соціальних зв'язків.

Історична пам'ять про події 1944–1947 років стала важливим чинником формування сучасних українсько-польських відносин. У соціальній пам'яті українців депортації закарбувалися як продовження колоніальної політики

щодо українського населення. У польському суспільстві тривалий час переважала інша інтерпретація, яка залежала від політичного контексту та ідеологічних рамок ПНР. Сучасні наукові дослідження з обох боків кордону демонструють зростання прагнення до об'єктивного, позбавленого політичних спекуляцій, розуміння цих подій та їх комплексної правової оцінки.

Переселенсько-депортаційні акції 1944–1947 років стали результатом поєднання геополітичних інтересів СРСР, внутрішньополітичних завдань ПНР та прагнення обох держав створити етнічно однорідні прикордонні території під повним політичним контролем. Ці акції були невіддільною частиною ширших процесів радянзації, формування тоталітарної моделі влади та зміни етнічної карти Східної Європи.

## ВИСНОВКИ

Таким чином, у процесі роботи над дослідженням було досягнуто поставленої мети та виконано завдання, в результаті чого було сформульовано наступні висновки.

Історіографія українсько-польських депортаційних процесів 1944-47 років свідчить про складний процес еволюції наукових підходів до їх розуміння. Зокрема, якщо в радянські часи розуміння переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років було обмеженим радянською ідеологією та мало дещо викривлену інтерпретацію під виглядом «добровільних переселень», то вже з 1990-х років, коли в результаті розпаду СРСР були відкриті засекречені архівні документи та значно активізувалась міжнародна наукова співпраця, починають з'являтися дослідження різних аспектів українсько-польських депортаційних процесів 1944-47 років, які висвітлювали різні погляди на ці події та їх оцінку. Основний внесок у розвиток наукової історичної думки щодо переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років зробили українські та польські науковці, які розкрили основні причини депортаційних процесів, їх перебіг, специфіку на українських та польських землях, їх демографічні та соціально-економічні наслідки, а також відобразили людський вимір цих неоднозначних подій. Одночасно з цим, ряд питань все ще залишаються мало дослідженими, зокрема, це питання локальної специфіки переселень, міждержавного обміну територіями, психологічного впливу депортацій на переселенців, впливу цих переселенських акцій на культурну ідентичність та історичну пам'ять наступних поколінь, а також їх правової оцінки, що вказує на актуальність подальших досліджень переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років у сучасній історичній науці.

Політичне та соціокультурне життя українців та поляків після Другої світової війни мало як спільні, так і відмінні характеристики, що зумовлювалось поширенням впливу радянської влади на територію як Польщі, так і України. Як на українських, так і на польських територіях відбулось утвердження комуністичного режиму, який передбачав встановлення однопартійної системи, централізацію влади та ліквідацію будь-яких проявів

національного політичного руху та існуючих політичних структур. Однак, якщо для українців це відзначилось активним насадженням всього радянського та придушенням національно-визвольного руху, особливо на західноукраїнських територіях, то для поляків – створенням контролюючої політичної системи. У соціокультурній сфері розвитку поляків та українців після Другої світової війни також простежуються суперечності: з однієї сторони, відбувається активна повоєнна відбудова та перезавантаження культурного та освітнього процесів, а з іншої сторони – простежується посилення ідеологічного контролю, цензури, а також повне підпорядкування соціально-культурного життя інтересам держави. Простежується, що для українців діяли більш жорсткі умови, ніж для поляків, особливо в релігійній сфері та сфері збереження національної ідентичності, тоді як в Польщі радянська влада сприяла розвитку культури, даючи їй значно ширші можливості, однак при цьому також спрямовуючи її на формування « нової соціалістичної людини ». Незважаючи на все, кожна із націй прагнула зберегти власні культурні традиції, мову та історичну пам'ять, що стало вагомим підґрунтям для подальшого здобуття незалежності як України, так і Польщі.

Аналіз основних причин та умов переселенсько-депортаційних процесів 1944-47 років, дозволив констатувати що ці процеси стали закономірним наслідком поєднання політичних, військово-стратегічних, соціально-економічних та етнонаціональних факторів. Рушійними силами для реалізації цих депортаційних процесів стали СРСР та Польща, які, беручи до уваги попередні домовленості та підписану у 1944 році угоду про « взаємне переселення » мали намір повністю змінити етнічну карту прикордонних територій, ліквідувати осередки національно-визвольного руху, посилити прокомуністичний режим та встановити стратегічний контроль у регіоні. Нормативно закріплені умови переселення так і залишились формальними, що призвело до ряду негативних наслідків цих депортацій: людських жертв, соціальної дезінтеграції та руйнування усталеного способу життя та доль тисяч осіб.

Історичні події, які отримали назву переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років доцільно розподілити на шість основних етапів:

- Перший етап (15 жовтня – грудень 1944 р.);
- Другий етап (січень–серпень 1945 р.);
- Третій етап (вересень–грудень 1945 р.);
- Четвертий етап (січень – 15 червня 1946 р.);
- П'ятий етап (липень-грудень 1946 р.);
- Шостий етап (квітень-липень 1947 р.).

При цьому слід відзначити, трансформація переселенсько-депортаційних акцій на кожному з зазначених етапів відбувалась у бік посилення жорстокості та нарощення кількості силових акцій поза межами офіційних договорів між УРСР та Польщею. Якщо спочатку депортаційні процеси трактувались як невинний обмін населенням, то з часом вони набули рис інструменту цілеспрямованої та жорстокої етнічної політики радянської влади щодо поляків та українців. Системний характер депортацій призвів до того, що проведена у 1947 році операція «Вісла» призвела до остаточного руйнування компактного розселення українців у Закерзонні, позбавивши їх земель та майна, а часто ще й здоров'я та права на нормальне життя. За результатами переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років відбулась докорінна зміна етнічної карти прикордонного регіону, а також докорінно змінене життя тисяч українців і поляків, які стали жертвами політичних амбіцій радянської влади.

Було визначено такі особливості переселення населення Холмщини, Підляшшя та Надсяння у 1944-47 роках. Спільними рисами депортації населення цих територій було те, що вона здійснювалась переважно насильницьким шляхом, спрямовувалась на руйнування традиційного життєвого устрою українців цих територій та їх переселення у віддалені від польсько-українського кордону регіони УРСР. При цьому спостерігались і певні відмінності у переселенні українців з Холмщини, Підляшшя та Надсяння, які відображались не тільки регіональними відмінностями, а й часовими межами, масштабами та способами здійснення. Якщо на Холмщині переселення активно здійснювалось вже у вересні 1944 року – на початку 1945 року під прикриттям

«добровільності», чому прямо суперечать свідчення очевидців та дослідження окремих істориків та науковців, які вказують на його примусовий характер, зумовлений загрозами нападів польського підпілля, репресивними діями зі сторони польської міліції та мобілізацією чоловічого населення цих територій до тогочасної польської армії, то на території Підляшшя та Надсяння більш активний процес депортації, який супроводжувався силою та примусом, розпочався з 1945 року та більшою мірою припав на 1945-1946 роки. Зокрема, у Надсянні примусова депортація супроводжувалась масштабними каральними акціями зі сторони польських шовіністів, що тільки посилювало страждання українців на цих територіях. Людей примусово виганяли з домівок, давши на збори 1-2 години, конвоювали до станцій та перевозили у неналежних умовах до віддалених населених пунктів УРСР. Умови життя переселенців були різко протилежними тим, які їм обіцяла влада: замість обіцяних житла та землі вони часто поселялись у бараках або ж підселялись до місцевих жителів, зазнаючи ворожого ставлення та втрати власного майна, яке на місці вилучалось для потреб колгоспів. У цілому слід відзначити той факт, що така специфіка депортації українців з Холмщини, Підляшшя та Надсяння призвела до того, що десятки тисяч людей позбавили їх малої батьківщини та культурних центрів, зруйнували цілісні етнічні масиви, перетворивши їх на розпорошені громади на території багатьох областей України.

Було доведено, що переселення поляків з українських територій у 1944-47 роках – це важливий етап реалізації масштабної політики радянської влади, яка спрямовувалась на зміну етнічної мапи прикордонних територій. Правова підстава такого переселення – угода від 9 вересня 1944 року, яка офіційно передбачала «добровільний» обмін населенням, проте на практиці все відбувалось далеко не так. Незважаючи на закріплені в угоді домовленості, процес депортації був набагато тривалішим та супроводжувався рядом ускладнень: навмисним гальмуванням процесу депортації евакуаційними комісіями, непокорюю з боку польського підпілля та духовенства, активним опором самого польського населення, яке не бажало полишати свої домівки. Різні форми тиску зі сторони радянської влади, якими остання прагнула

прискорити депортацію, а також злам опору римо-католицької церкви дозволили радянській владі, хоч із затримкою, але реалізувати задумане. При цьому слід відзначити, що переселення поляків з українських територій було не менш складним, ніж переселення українців з території Холмщини, Підляшшя та Надсяння, про що свідчать як складні умови переїзду, так і поселення. І як наслідок, депортація поляків з території України – це ще одна трагічна сторінка історії України та Польщі, яка навіки лишила глибокий слід у пам'яті депортованих поколінь.

Було встановлено, що переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років спричинили глибокі демографічні та соціально-економічні перетворення, які мали довготривалий вплив. Примусове переміщення сотень тисяч українців та поляків призвело до докорінної зміни етнічної структури прикордонних україно-польських територій, перетворивши багатонаціональні простори на відносно моноетнічні. У районах, з яких виселяли українців та поляків, настала демографічна депопуляція та спостерігався економічний занепад, тоді як в місцях поселення виникало демографічне перенасичення, брак житла та роботи. Значна частина переселенців втратила свій соціальний статус, втративши нажите майно, господарську самостійність та професійний статус. Українці часто опинялися в степу, де сільськогосподарська робота вимагала зовсім іншого підходу, ніж та, звідки вони приїхали. Багато сімей копали землянки, щоб знайти житло, оскільки їм було відмовлено в житлі, обіцяному радянською владою. Крім того, тих, хто століттями обробляв власну землю, змушували працювати в колгоспах. Полякам у Польщі надавався доступ переважно до колишніх німецьких будинків та ферм. Крім того, вони мали свободу пересування в межах Польщі та мали право вести власний бізнес. Однак обидві групи боялися говорити про те, хто вони та звідки походять. Обидві групи називали бандерівцями, де б вони не опинилися (так, поляками також), а тих, хто переселився до Польщі, часто називали москвофілами. Обоє втратили зв'язок з родичами, які з різних причин не були в так званих евакуаційних поїздах. Вони також втратили своє майно та доступ до могил своїх близьких. Їх вирвали з землі, де вони народилися і де їхні предки жили століттями. У своєму

новому домі їм довелося починати життя з нуля. Обоє досі сумують за своїми домівками, містами та селами, де народилися вони та їхні батьки. Обоє вірили, що все скоро заспокоїться, і вони повернуться додому. Але цього так і не сталося. Більшість із них навіть не мали можливості відвідати рідні міста. Все це говорить про те, що шляхом проведення переселенсько-депортаційних акцій 1944-47 років держави реалізували свою складну політику, не зважаючи при цьому на те, яких жертв завдає ця політика пересічним громадянам.

Було доведено, що депортаційні процеси 1944-47 років сьогодні розглядаються не тільки як історичний факт, а й як глибока морально-правова проблема, яка вимагає свого осмислення на рівні державної політики пам'яті. Незважаючи на довготривале замовчування та виправдання цих подій у офіційних дискурсах радянської та польської влади, сучасна Україна зробила вагомий крок до юридичного закріплення переселенсько-депортаційних акцій актами репресивної політики та відновлення таким чином справедливості щодо осіб, яких було депортовано. Проте, певні відмінності у формуванні історичної пам'яті українців та поляків щодо цих подій не дозволяють консолідувати історичну пам'ять двох народів. Повна консолідація історичної пам'яті може мати місце тільки в тому випадку, коли обидва народи визнають переселенсько-депортаційні акції 1944-47 років спільною трагедією та вийдуть за межі суто національних наративів. Все вище вказане свідчить про те, що ці акції є та ще довгий час залишатимуться предметом глибокого історичного аналізу, а також формуватимуть потребу для налагодження українсько-польського діалогу та формування зрілої колективної пам'яті.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### *ДЖЕРЕЛА*

#### *Закон України*

1. Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки : Закон України від 16.07.2025 № 4540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4540-IX#Text> (дата звернення: 27.09.2025).

#### *Архівні документи*

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 39, 50.

#### *Опубліковані документи та вторинні джерела-публікації*

3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. Т. 2. 1946-1947. Львів, 1998.
4. Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР 1944–1946 : зб. док. / за ред. Є. Місила ; пер. з пол. І. Сварника. – Львів : Каменяр, 2007. – 255 с.
5. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – Київ : Українська видавнича спілка, 1999. – 192 с.
6. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. нові документи і матеріали. – Київ, 1998. – 941 с.
7. Сергійчук В. На чужій землі серед чужих Трагедія українців Польщі. Документи. – Тернопіль : Книж.-журн. вид-во «Тернопіль», 1997. – С. 408–415.
8. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 (październik 1944 – lipiec 1945) / red. H. Czarnocka, K. Iranek-osmecki, Wotocki. – Londyn, 1981. – S. 231-

232.

*Спогади як джерело*

9. Боднар Г. «Там було добре і тут непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951 рр. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 20–37.

10. Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 11-12. – С. 243-250.

11. Косюк Г. Історія повинна відкрити правду. Холмщина. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. — С. 23-50

12. Куделя П. Позбавлені рідної землі. Рідна Земля: Збірник нарисів українців, народжених у Холмщині й Підляшші (родини яких були депортовані зі своїх правічних земель у 1944-1947 роках), та їхніх нащадків. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2023. – С. 192-203.

*Інтернет-ресурси та преса як вторинне джерело*

13. Без права повернення додому: етапи депортації українців у 1944-1951 роках. Район.IN.UA. – 2025. – URL: <https://history.rayon.in.ua/news/739953-bez-prava-povernennya-dodomu-etapi-deportatsii-ukraintsiv-u-1944-1951-rokakh> (дата звернення: 27.09.2025).

14. Бодальська Б. Україна: Незаконне вигнання українців з Польщі після війни. Euractiv.Pl. – 2025. – URL: <https://euractiv.pl/section/demokracja/news/ukraina-powojenne-wysiedlenie-ukraincow-z-polski-bezprawiem/> (дата звернення: 27.09.2025).

15. Суспільно-політичне життя України в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. Новий довідник історії України. – 2025. – URL: <https://uahistory.co/book/new/131.php> (дата звернення: 14.08.2025).

16. Chajko G. Ekspatriacja. Przymusowe przesiedlenia Polaków do «nowej

Polski». Biuletynu IPN. – 2021. – №1. – URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/ziemie-odzyskane/110058,Ekspatriacja-Przymusowe-przesiedlenia-Polakow-do-nowej-Polski.html> (дата звернення: 26.09.2025).

17. Denysiuk N. Ich też wysiedlono. Monitor Wołyński. – 2024. – URL: <https://monitorwozynski.com/pl/news/5715-ich-tez-wysiedlono> (дата звернення: 26.09.2025).

18. Drozd R. Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na Ukrainę sowiecką (1944–1946). – 2025. – URL: <https://ukrainskanekropolia.org/wysiedlenie-ludnosci-ukrainskiej-z-polski-na-ukraine-sowiecka-1944-1946/> (дата звернення: 14.08.2025).

19. Winkler A. Wysiedlenie Polaków ze Lwowa w 1946 roku. Sowietci nie mieli żadnej litości. Wielka Historia. – 2019. – URL: <https://wielkahistoria.pl/wysiedlenie-polakow-ze-lwowa-w-1946-roku-sowieci-nie-mieli-zadnej-litosci/> (дата звернення: 26.09.2025).

#### *Інтерв'ю*

20. Спогади Семчука Миколи Івановича. Інтерв'ю записала Ковдій Оксана Стефанівна. Рівне, 28 серпня 2025 р. / Особистий архів автора.

#### *ЛІТЕРАТУРА*

##### *Монографії, посібники, дисертації*

21. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2005. – 364 с.

22. Бадяк В. П. Надбання : науково-публіцистичні праці. – Львів: ЛНАМ, 2008. – 404 с.

23. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2-х кн. – Кн. друга. – Київ: «Либідь» – «Військо України», 1994. – 687 с.

24. Боднарчук Ю.Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944-1947) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 ; Тернопільський національний економічний ун-т. – Тернопіль, 2009. – 250 с.

25. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – Київ: Основи, 1994. – 168 с.
26. Голиш Г. М. Історія історичної науки від найдавніших часів до кінця XIX століття: підручник для студентів ВНЗ зі спеціальності «Історія». – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2015. – 256 с.
27. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів : ПП «Перспективи. Поступ. Інформація», 2006. – 448 с.
28. Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів : Світ, 1992. – 143 с.
29. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
30. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – Київ: Знання України, 2007. – 508 с.
31. Макачук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.): монографія. – К.: Атака, 2004. – 348 с.
32. Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944 - 1953) : дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 ; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів., 2003. – 236 с.
33. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Київ : Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.
34. Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз. – Київ: ТОВ «Видавництво Дельта», 2009. – 387 с.
35. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.): монографія. – Київ, 2000. – 234 с.
37. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. Prace Historyczne. – Т. III. – Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. – Wrocław, 1994. – 228 s.
38. Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności z ZSRR 1944–1948. – Warszawa : PWN, 1987. – 244 s.

39. Dzieje Lubelszczyzny 1944–1956. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne / red. Tomasz Osiński, Mariusz Mazur. – Warszawa, 2017. – 672 s.

40. Kersten K. Repariacia ludności polskiej po II wojnie światowej. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 334 s.

41. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947. – T. 2. – Kraków : Oficyna Wydawnicza ABRYS, 2002. – 547 s.

42. Ociepka B. Deportacje, wysiedlenie, przesiedlenia – powojenne migracje z Polski i do Polski. – Poznań: Instytut Zachodni, 2001. – 34 s.

43. Stańczyk T. Ostatnie lata polskiego Lwowa. – Wydawnictwo Fronda, 2019. – 560 s.

44. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 349 s.

#### *Наукові статті*

45. Байкеніч Д. В. Встановлення радянсько-польського кордону та депортація українців з прикордонної смуги у 1945–1946 рр. *Література та культура Полісся : збірник наукових праць: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях* / Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Вип. 58. – С. 214–221.

46. Боднарчук Ю. Ю. Умови та періоди розселення депортованих із Закерзоння українців на Тернопільщині в 1944–1946 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. – 2010. – Вип. 24. – С. 51–59.

47. Верменич Я. В. Історичні витоки територіальних проблем в україно-польських відносинах. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. – Київ ; Хмельницький ; Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – Вип. 28. – С. 486–496.

48. Віднянський С. Ялта –1945: погляд на Кримську конференцію. *Пам'ять століть*. – 2005. – №5. – С. 30–38.

49. Галик Я. Тотальне вигнання українців-автохтонів з їх етнічних земель у Польщі в 1944-1951 рр.: необхідність засудження злочину та відновлення історичної правди. *Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любашівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр.* – Львів: Левада, 2018. – С. 9-22.

50. Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. *Polska-Niemcy-Ukraina* / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1999. – S. 185–194.

51. Гудь Б. Міф «східних кресів» у сучасній польській історіографії. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku* / *Praca zbiorowa pod redakcją Joanna Pisulińska, Paweł Sierżęga, Leonid Zaskilniak. Wstępem opatrzył Jerzy Maternicki.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – S. 574–589.

52. Гурик М. І. Історична пам'ять народу у контексті актуальних завдань розбудови модерної української нації. *Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації: монографія* / Т. В. Гончарук, Н. В. Гнасевич, М. І. Гурик [та ін.] ; кер. авт. кол. О. М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – С. 90-113.

53. Гурик М., Приймич Л. Трагедія Лемківщини в контексті відновлення історичної пам'яті українців (на основі спогадів переселенців з с. Репедсянокського повіту Жешівського воєводства, Польща). *Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті»*, 11-12 червня 2020 року. – Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. – С. 298-301.

54. Данилиха Н. Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей). *Український історичний журнал.* – 2021. – Число 3. – С. 103-113.

55. Данилиха Н. Радянська політика соціальної інтеграції українських переселенців із Польщі в суспільстві УРСР (1944–1950-ті рр.) на матеріалах західних областей України. *Народознавчі зошити*. – 2006. – 3.5–6. – С. 608–617.

56. Дашкевич Я. Акція «Вісла» – важкі питання. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951 рр.* – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 37–45.

57. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою. *Український історичний журнал*. – 1998. – № 4. – С. 56–70.

58. Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони і територія України у ХХ ст. *Регіональна історія України: зб. наук. статей*. – Київ: Інститут історії НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 135–160.

59. Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. – Чернівці: Рута, 2005. – Вип. 272. – С. 149–156.

60. Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини: спадщини історії і суспільна свідомість. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951 рр.* – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 5–11.

61. Кабачій Р. Рецензія на монографію Олега Савчука «Свої серед своїх. Депортації українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр.». *Наше слово*. – 2013. – URL: <https://kredens.org/book.php?bookId=17893> (дата звернення: 26.09.2025).

62. Кіцак В. Використання підрозділів війська польського для проведення депортації українців Закерзоння впродовж 1944–1946 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. – 2016. – №2 (3). – С. 39–44.

63. Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–1947 рр. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951 рр.* – Львів, 2007. – Вип.2. – С. 90–103.

64. Ковальчук С., Петрова Н. О., Петрова Н. А. Майновий та соціальний стан переселенців на Одещину в 1944-1947 рр. Міграції в історії і етнічних процесах України. *Одеські етнографічні читання: збірник наукових праць*. – Одеса: Одеський нац. ун-т, 2017. – С. 168-177.

65. Козловський І. Депортації українського населення з Польщі у 1944-1946 роках. *Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття: матеріали науково-практичної конференції* (Івано-Франківськ, 1 квітня 1997 р.). – 1997. – С. 31-40.

66. Колесник В. З історії визначення і встановлення кордону між Україною і Польщею у ХХ столітті (хроніка найважливіших подій). *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. : доповіді та повідомлення : в 3-х т. – Т. 3. – Луцьк, 2008. – С. 503–507.

67. Кондратюк К. Втрати серед цивільного українського населення Лемківщини. Надсяння і Холмщини під час переселенських акцій 1944-1947 рр. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951 рр.* – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 72–80.

68. Корогод Г.І. Україна після Другої світової війни: політичні наслідки та перспективи. *Історичні науки: збірник наукових праць*. – 2006. – С. 89-95.

69. Крамар Ю. В. Депортація українців з Лемківщини у 1944–1947 рр. *Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк. 2001. № 10. С. 39.

70. Кучерепа М.М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. *Науковий вісник ВНУ ім. Л. Українки. Серія «Історичні науки»*. – Луцьк, 2003. – Вип. 3. – С. 97–106.

71. Литвин М. Депортації 1941–1951 рр. у суспільній свідомості українців. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951 рр.* – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 12–19.

72. Лінкан А. Операція «Вісла»: минуле і сьогодення. *Наукові записки: Збірник наукових статей національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. – 2000. – С. 187–197.

73. Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщі в 1944 – 1946 роках. *Український історичний журнал*. – 2003. – № 3. – С. 103-115.

74. Макарчук С. А. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. *Наукові записки : Історичні науки*. – Острого : Національний університет «Острозька академія», 2003. – С. 281–287.

75. Марискевич Т. Польські військово-силові структури у переселенських акціях 1944–1946 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – 2008. – Вип. 17. – С. 594-599.

76. Мрака І. Великобританія і питання кордону в польсько-радянських відносинах (червень-липень 1941 року). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – Вип. 38. – С.684–704.

77. Ольшанський Т. А. Формування польсько-українського кордону. – URL: <https://www.ji.lviv.ua/n12texts/olszanski.htm> (дата звернення: 15.08.2025).

78. Павлів Ю. З. Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – 2017. – №29. – С. 572-583.

79. Пронь Т. М. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія. Сер.: Історичні науки*. – 2009. – Т.94. – Вип. 81. – С. 57-62.

80. Пронь Т. М. Міждержавне переміщення етнічного населення українсько-польського прикордоння на території Волинської області (1944–1946). *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. – 2012. – №5. – С. 92-102.

81. Пронь Т. М. Соціально-економічні чинники самовільного руху з південних областей України у західні українців депортованих з Польщі у 1944–1946 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. – Луцьк : «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. XIII. – С. 211–217.

82. Савчук О. Поляки на Волині: особливості повоєнного переселення 1944–1946 рр. *Волинський музей. Історія і сучасність : наук. зб.* – Луцьк, 1999. – Вип. 2. – С. 98–104.

83. Самборський Є. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: порівняльний аналіз. *Rocznik przemyski, historia.* – 2013. – №3. – С. 178-190.

84. Сардачук П. Д., Сагайдак О. П. Трагедія українців Польщі в повоєнні роки (1944-1956 рр.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* – 2008. – №14. – С. 264-273.

85. Сирота Р. «Лінія Керзона, чи «лінія Нем'єра»? Кордон і модернізація в багатоетнічному регіоні. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 39–40. – С. 314–348.

86. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50 річчя операції «Вісла».* – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – С. 9–12.

87. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944 – 1946 роки). *Етнічна історія народів Європи.* – 2001. – Вип. 9. – С. 95–99.

88. Стемпень С. Переселення поляків з України 1944-1946 рр. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Депортації 1944–1951.* – Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. 2007. – Вип. 2. – С. 172–181.

89. Стоцький Я. Репресивні дії органів радянської державної влади проти Української Греко-Католицької Церкви в галицькому регіоні України у 1940–1960 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія.* – 2009. – С. 133-139.

90. Трофимович В. Західний кордон України у контексті польської проблеми (1941–1945 рр.). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. праць.* – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 564–570.

91. Трофимович В. Дискусійні аспекти акції “Вісла”. Спроба

інтерпретації. *Наукові Записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки*. Острог, 2007. Вип. 8. С. 485-499.

92. Фабрика-Процька, О. Лемки України: історія, політика, культура, духовність. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. №13. С. 77.

93. Харкевич Н. В. Переселенські процеси в Україні у 1944–1953 рр.: на матеріалах Волинської та Рівненської областей. *Вісник Львівського університету. Серія історична (спецвипуск)*. – 2017. – С. 462-469.

94. Шугай Я. М. Соціально-педагогічні зміни початкової освіти в Україні (1945–1958 рр.). *Педагогічний альманах*. – 2018. – №38. – С. 301-308.

95. Ярмоленко М. Холмщина і Підляшшя, Лемківщина в історичній пам'яті депортованих. *Краєзнавство*. – 2012. – № 3. – С. 206-208.

96. Derdziak L. Cele oraz skutki «repatriacji» i wywózek z Galicji Wschodniej. *Studia Paradyskie*. – 2018. – №28. – Pp. 159-194.

97. Habielski R. Przeszłość i pamięć historyczna w życiu kulturalnym PRL. *Kilka uwag wstępnych*. – 2009. – S. 87-115.

98. Mazur G. Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946. *PolskaUkraina: trudne pytania. Materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej»*. Warszawa, 6–8 listopada 2000. – T. 8. – Warszawa: KARTA, 2001. – S.15–57.